

УЗБ. 2
89
№ 98

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ФИТРАТНИНГ ТАДҚИҚОТЧИЛИК МАҲОРАТИ

TOSHDO'TAU

0000003495

Тошкент - 2003

438.2
89
№-98

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

УЗОҚ ЖЎРАҚУЛОВ

ФИТРАТНИНГ ТАДҚИҚОТЧИЛИК
МАҲОРАТИ

ТОШКЕНТ — 2003

Мазкур ўқув қўлланма XX асрнинг 10–30–йллари илмий–адабий муҳити табиати, ўзига хослиги ва бу жараёнда Абдурауф Фитрат шахсиятининг тутган ўрнини белгилашга қаратилган. Ушбу даврда илмий–адабий фаолият билан шуғулланган Вадуд Маҳмуд, Абдурахмон Саъдий, Абдулла Авлоний, Отажон Ҳошимларнинг назарий қарашлари Фитрат адабий–эстетик концепсияси билан қиёсланган. Фитратнинг тадқиқотчилик усуллари, унинг шахс ва ижодкор бўлиб шаклланишида роль ўйнаган ижтимоий, маданий, генетик ва психологик омиллар таҳлилий ёритиб берилган.

Ўқув қўлланма олий ўқув юртларининг филология факультетлари талабалари ва филолог–мутахассислар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари доктори, профессор Б.Қ.Қосимов

Тақризчилар:

Филология фанлари доктори, проф. Б.И.Саримсоқов
Филология фанлари доктори Б.Н.Каримов

КИРИШ

Ил — фаннинг барча соҳалари каби адабиётшунослик ҳам муайян тараққиёт қонунларига бўйсунди. Янгидан — янги ютуқларни кўзлаётган бугунги ўзбек адабиётшунослиги эса ўзининг таркибий қисмларини қайта кўздан кечириш, тафтиш этиш заруратини сезяпти. Бунинг учун ўтмиш адабиётшунослиги, хусусан, аср бошида юзага келган илмий — адабий тафаккурни ўрганиш фойдадан холи бўлмайди. Негаки, бу икки давр ўртасида миллий тикланиш, миллий ўз — ўзини англаш нуқтаи назаридан яқинлик бор.

Адабиётшуносликнинг таркибий қисми бўлган “Ўзбек адабиёти тарихи” фани аср бошида шаклланди. Айни жараёнда турли характердаги тадқиқотлар майдонга келди. Даврининг илғор зиёлилари — Абдурауф Фитрат, Абдурахмон Саъдий, Ваҳуд Маҳмуд, Отажон Ҳошим, Ғози Юнус, Миёнбузрук Солиҳов, Олим Шарофиддинов, Санжар Сиддиқ, Сотги Ҳусайн, Абдулҳамид Мажидий, Турсунқул каби ўнлаб олимларнинг илмий — адабий тадқиқотлари бунга далил. Мумтоз адабиёт намуналарини тўплаб нашр этгириш, унинг вакиллари ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар тўплаш, бу хусусда ахборот — мақолалар билан чиқиш ушбу жараённинг биринчи босқичи эди. Иккинчи босқич эса мавжуд манбалар асосида адабиёт тарихини даврлаштириш, унинг вакиллари биографиясини тиклаш, мумтоз адабиётни ўрганишнинг принцип ва методларини ишлаб чиқишдан иборат эди. Бундай ишларни амалга оширишда анъанавий Шарқ адабиётшунослиги асос бўлди. Шу билан бирга жаҳон адабиётшунослиги, хусусан, Оврўпо, турк, татар, рус замонавий адабиётшунослиги тажрибаларига суянилди.

10 — 30 — йиллар ижтимоий муҳити ўта мураккаб ва зиддиятли бўлгани маълум. Ижтимоий муҳит давр илмий — адабий муҳитига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Олимларнинг тадқиқот методларида кўринган ҳар хилликлар, асосан, ижтимоий муҳит таъсири ўлароқ майдонга чиқди. Бироқ даврнинг ноўрин талабларидан юқори турган, асосий фаолиятини илм раўнақига бағишлаган, шахс даражасига кўтарилган ижодкорлар ҳам бор эдики, уларнинг адабий тафаккур ривожини йўлидаги хизматлари бугунгача ўз қимматини йўқотган эмас.

10–30–йиллар адабиётшунослигини янгича ўрганиш масаласи яқин ўн йил ичида кун тартибига қўйилганига қарамасдан, бу борада салмоқли ишлар амалга оширилди. Хусусан, Бехбудий, Чўлпон, Ваду Маҳмуд, Отажон Ҳошим, Абдурахмон Саъдий, Ғози Юнусларнинг адабиётшунослик тарихида туган ўрни белгиланди. Бу йўлда кўплаб илмий мақолалар эълон қилинди. Махсус асарлар нашр этилди. Диссертациялар ёзилди.¹

Фитрат ҳаёти ва ижодини бутунича тадқиқ этишга 80–йилларнинг иккинчи ярми (аниқроғи 1987 йил)дан киришилди. Бу Фитратшунослиқда янги босқич ҳисобланади. Янги даврда, асосан, Фитрат ижодини тадқиқ этиш уч йўналишда олиб борилди:

- а) Фитрат таржимаи ҳолини тиклаш;
- б) унинг асарларини нашр эттириш ва дастлабки тадқиқотларини амалга ошириш;
- в) Фитрат ижодий фаолиятини муайян илмий муаммолар қўйиб ўрганиш.

Фитратнинг илмий фаолиятига бағишланган дастлабки жиддий иш Ойбекнинг "Адабиёт қоидалари"га ёзган тақриз – мақоласи ҳисобланади.²

Ойбекдан кейин Фитратнинг илмий асарлари хусусида "Ўзбек адабиёти тарихи", "Ўзбек совет адабий танқиди тарихи" китобларида сўз юритилган. Аммо уларда

¹Дўстқораев Б. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи. – Тошкент: ТошДУ, 1989; Худойберганов Н., Расулов А. Ўзбек совет адабий танқидчилиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990; Ёқубов И. Отажон Ҳошимнинг илк танқидий мақоласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1992. 3–4 сон; Каримов Б. Ваду Маҳмуд // ЎзАС. – 1992. 16 октябрь; Миллий уйғонш ва ўзбек филологиси масалалари (илмий мақолалар ва илмий – танқидий матнлар) – Тошкент: Университет, 1993; Шарофиддинов О. Истиқдол фидойилари: Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. – Тошкент: "Шарқ" нашриёт – манбаа концерни, 1993; Тожибоев Р. XX аср боши ўзбек адабий танқиди тарихидан. Ф.ф.н... дис. автореф. – Тошкент: 1993; Ёқубов И. Отажон Ҳошимовнинг адабий – танқидий фаолияти. Ф.ф.н... дис. автореф. – Тошкент: – 1993; Қосимов Б. Бир икки оғиз сўз // ЎзАС. – 1993. 10 ноябрь; Мақсудов Ю. Ваду Маҳмуд ва Чўлпон // ЎзАС. – 1993. 10 сентябрь; Қосимов Б. Маслақдошлар: Бехбудий, Ажзий, Фитрат. – Тошкент: "Шарқ" нашриёт – манбаа концерни, 1994; Султонов У. Чўлпоннинг адабий – танқидий қарашлари. Ф.ф.н... дис. автореф. – Тошкент: 1995; Каримов Б. Ваду Маҳмуднинг 20–йиллар адабий танқидчилигидаги ўрни. Ф.ф.н... дис. автореф. – Тошкент: 1995; Умурзоқов Ғ. Ғози Юнуснинг ижодий йўли. Ф.ф.н... дис. автореф. – Тошкент: 1996; ва ҳ.к.

² Ойбек М. «Адабиёт қоидалари» // Қизил Ўзбекистон. – 1926, 8 декабрь.

Фитратнинг илмий фаолияти давр талабларидан келиб чиқиб баҳоланади.¹

Адабиётшунос Б.Назаров асарларида Фитратнинг "Қутадғу билиг", "Ҳибат ул-ҳақойиқ", Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Турди; Форс шоирлари — Фирдавсий, Умар Хайём кабилар ҳақидаги тадқиқотларининг баъзи қирралари ўрганилган.²

Адабиётшунос Б.Дўстқораев биринчилардан бўлиб Фитратнинг илмий фаолияти ҳақида атрофлича тадқиқот олиб борди. Олимнинг "Шеър ва шоирлиқ", "Адабиёт қондалари", "Бедил" каби асарларини А.Саъдий ва А.Авлонийларнинг шу мавзудаги ишлари билан қиёсий ўрганди, чуқур таҳлил қилди.³

Профессор Б.Қосимовнинг "Маслақдошлар" китобида Фитратнинг илмий фаолияти ҳақида батафсил маълумот берилади. "Энг эски турк адабиёти намуналари", "Ўзбек адабиёти намуналари", "Қутудғу билиг", "Ҳибат ул-ҳақойиқ", "Фирдавсий" ва, айниқса "Навоийнинг форсий шоирлиғи ҳам унинг форсий девони ҳақида", "XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш" каби асарларнинг кўлами ва илмий аҳамияти ҳақида фикр юритилади.⁴

Кейинги ўн йилликда Фитратнинг илмий фаолияти хусусида адабиётшунос Ҳ.Болтабоев махсус тадқиқотлар олиб борди. Бир неча китоблар, илмий мақолалар эълон қилди. Фитратнинг кўплаб асарларини нашрга тайёрлади. "XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси" мавзудаги докторлик ишини ҳимоя қилди.⁵

Демак, Фитрат илмий меросининг тадқиқи ҳам фитратшуносликда ўзининг салмоқли ўрнига эга. Бу борада кўпгина муҳим масалалар ҳал этилган.

Аmmo, замонлар ўзгаришти, одам боласининг фикрлаш даражаси ҳам ўсиб борапти. Бу диалектик қонуният илм —

¹ Ўзбек Совет адабий танқиди тарихи (И.Султон таҳрири остида). Икки томлик. I — том. — Т.: Фан, 1987. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 3 — том. Т.: Фан, 1978.

² Бу ҳақда қаранг: Б.Назаров. Ўзбек адабий танқидчилиги: Гоявийлик. Метод. Қаҳрамон. — Т.: Фан, 1979, 54 — 55 — бет. Б.Назаров. Бу сеҳрли дунё. — Т.: Ўқитувчи, 1980, 26 — бет.

³ Дўстқораев Б.А. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи — Т.: ТошДУ, 1989.

⁴ Қосимов Б. Маслақдошлар: Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. — Т.: «Шарқ», 1994, 134 — 143 — бет.

⁵ Қаранг: Болтабоев Х. Фитратнинг илмий мероси. — Т.: Фан, 1996. Абдурауф Фитрат. — Т.: Ўзвучи, 1996. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. ДА — Т.: 1996.

фан олдига янгидан — янги талаблар қўймоқда. Жумладан, фитратшунослик ҳам ушбу талабларга бўйсунисга мажбур. Шу даражадан туриб қарасак, ҳали Фитрат илмий тафаккурининг барча қирралари очиб берилмаганига, бу соҳада муаммолар ҳали кўплигига амин бўламиз. Хусусан, ўзбек адабиёти тарихини тадқиқ этиш жараёнида Фитрат ишлаб чиққан илмий — адабий методлар ва назарий тамойиллар, уларни юзага келтирган ижтимоий — сиёсий, психологик ва генетик омиллар олимнинг эстетик қарашлари билан боғлиқликда ўрганилмаганки, мазкур китоб ушбу масалалар тадқиқига қаратилади.

ЯНГИ АДАБИЙ ЭСТЕТИКАНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ФИТРАТ

1-фасл. Илмий-адабий муҳит ва ижодий индивидуаллик.

Фитрат яшаб ижод этган давр бошқа даврлардан муайян хусусиятлари билан фарқ қилади. Бу фарқ даврнинг мураккаблиги ва хилма-хил фикрларни мужассам этганида кўринади. Даврнинг умумий руҳини ва илмий-адабий эстетикасини ҳам ана шундай хилма-хил ва ўзаро зид қарашлар ташкил этади.

10–30–йилларда Туркистонда бир неча илмий-адабий ташкилотлар майдонга келди.¹ Буларнинг таркибида кўплаб шоирлар, ёзувчилар, тилшунослар ва адабиётшунослар етишиб чиқдилар. Илмий-назарий мақолалар, рисола ва қўлланмалар ёзилди. Мумтоз адабиёт вакиллари ижодидан “намуналар”, турли илмий-адабий тўпламлар нашр этилди. Мумтоз меросимизни системали тадқиқ этиш баробарида унга муайян муносабат шаклланди. Кўп асрлардан бери сокин оқиб турган бадиий-эстетик тафаккурда эврилиш даври бошланди.

10–йилларнинг охири 20–йилларнинг бошларида тузилган “Чигатой гурунги” даврининг энг йирик илмий ташкилотлардан бири эди. Унинг “фаол аъзолари: Қайом Рамазонов, Шорасул Зуннун, Элбек, Шокиржон Раҳимий, Ғулом Зафарий, Мирмулло Шермуҳаммедов, Ғози Юнус, Чўлпон, Боту, Санжар Сиддиқов, Маннон Рамзий, Уйғур кабилар бўлиб, ташкилот раҳбари Фитрат эди”² “Чигатой гурунги” кўпроқ тил ва имло масалаларига эътибор қаратган бўлса ҳам, мумтоз меросимизни системали тадқиқ этиш, уларни тўплаб нашр эттириш ишлари билан ҳам шуғулланди.³ Адабий услуб ва вазн масалаларини ўрганди. Хусусан, бармоқ вазнининг туркий адабиёт тарихида тутган

¹ Бу ерда «Чигатой гурунги», «Қизил қалам» каби илмий-адабий ташкилотлар назарда тутиляпти(–УЖ).

² Қосимов Б. Маслақдошлар. –Т.: Шарқ, 1994. –97–бет

³ Бу ҳақда қаранг: Наим Каримов. Миллийлик мезонлари//Миллий тикланиш, 1998,19 май; Жўра Худойбердиев.Фитрат ва лотин ёзувини ўрганish муаммолари//Замонавий таълим. (Silma. A.S. Ozbek turk liselari genel mudurlugu журнали). 1997. Yil:1, Sayi:3, 23–25–бет.

ўрни ва келажакдаги имкониятлари хусусида салмоқли тадқиқотлар юзага келди. Назарий масалаларга оид илк мақолалар ёзилди. Мазкур ташкилот қисқа муддат фаолият кўрсатганига қарамай, замонавий ўзбек адабиётшунослигининг тамал тошини қўйишга улгурди.

Бу даврда “Чигатой гурунги” аъзоларидан ташқари ҳам кўплаб ижодкорлар адабиётшунослик масалалари билан шуғулландилар. Масалан, Абдурахмон Саъдий, Вауд Маҳмуд, Отажон Ҳошим, Миёнбузрук Солиҳов, Лазиз Азиззода, Хожи Муъйин, Комил Алиев, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулҳамид Мажидий, Турсункул, Олим Шарофиддинов, Жалил Бойбўлатов кабиларнинг бу борадаги ишлари кўпчиликка маълум. Давр илмий – адабий муҳитини ташкил этган бундай олимлар тадқиқотларининг кўлами ва аҳамияти, уларнинг адабиётшунослик масалаларига ёндашув методлари савия, позиция нуқтаи назаридан фарқ қилар эди, албатта.

Кейинги ўн йил ичида ёзилган тадқиқотларда асримизнинг биринчи чорагида шакланган имий – адабий муҳит таркиби, уни юзага келтирган асослар, унинг ўз даври ва бугунги кундаги аҳамияти ҳақида фикр юритилган. Натижада масаланинг турлича талқинлари юзага чиқмоқда.

Адабиётшунос Бойбўта Дўстқораев 1917 – 1925 – йиллар адабий танқидчилигининг шаклланиш босқичлари ва тараққиёт йўллари ҳақидаги тадқиқотида бу даврда ижод этган бир неча йирик адабиётшунослар асарларини муқояса қилиш йўлидан боради. Ушбу жараённинг умумий руҳини сиёсий воқеликка, турли ижтимоий – сиёсий, илмий – адабий ташкилотларнинг фаолиятига боғлаб тушунтиради.¹ Ф.ф.д. Ҳ.Болтабоев илмий – адабий муҳитни ташкил этувчи асосий омиллар сифатида, аввало, жаҳон адабиётшунослигида кечган сифат ўзгаришлари, уларнинг ўзбек олимларига таъсири;² анъанавий Шарқ адабиётшунослиги, хусусан, тазкирачиликнинг замонавий мазмун касб этганини кўрсатади.³ 10 – 20 – йиллар матбуотида чоп этилган адабий – назарий, адабий портрет тицидаги мақолаларга; драматургия,

¹ Дўстқораев Б.А. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи. – Т.: ТошДУ, 1989, 3 – 15 – бет.

² Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари Ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси, Ф.ф.д. дис.автореф. – Т. 1996, 12 – 14 – бет.

³ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва XX аср бошлари адабиётшунослиги//Шарқ юдузи. 1995. 11 – 12 – қ. сон. 175 – 183 – бет.

театр тарихига оид чиқишларга; сахна асарларига ёзилган кичик ҳажмдаги тақризларга; адабиётнинг баъзи масалалари атрофида кечган мунозараларга урғу беради.¹ Ф.ф.д. Баҳодир Каримов эса бу масалаларнинг ечимини турли адабий – эстетик баҳслар асосида кўрсатади.²

Баъзи тадқиқотларда мазкур давр илмий – адабий муҳитида ижодкор шахснинг тутган ўрни масаласига ҳам эътибор қаратиляпти.

Масалан, шу давр адабиётшуносларидан бири О.Ҳошим тадқиқотчилар томонидан: “Бевосита тузум тарбиялаб вояга етказган ижодкор” сифатида талқин этилди.³ Айнан “санъат ва адабиётни баҳолашдаги бош меъёр масаласида... ўша давр (шўролар даври – У.Ж.) догмалари таъсирида экани”, – аммо унинг “адабиётга кириб келган футуризм, схематизм каби иллатларни камчилик деб қабул қилгани”, – таъкидланди.⁴ Ёки Абдураҳмон Саъдий Оврўпо ва рус мусташириқларининг “ҳассасига таяниб” иш юритгани,⁵ А. Шалыгин, Д.Н.Овсянко – Куликовский, А.А.Потебня қарашлари адабиётшуносликка оид ишларига асос бўлгани ҳолда, унинг ягона позицияда тура олмагани ҳақидаги фикрлар айтилди.⁶

Умуман, бу давр илмий – адабий муҳити унда ижодкор шахснинг ўрни масалалари хусусида шу ва шунга яқин фикрлар ўртага тушмоқда.

Дарҳақиқат, бундай талқинларда асос бор. Бироқ юқорида саналган ишларни эътироф этган ҳолда, 10 – 30 – йиллар илмий – адабий муҳитида ижодкор шахснинг ўрни, аниқроғи, илмий – адабий муҳит ва ижодий индивидуаллик масалалари талқинига алоҳида тўхталиш эҳтёжи сезилади.

Маълумки, асримизнинг биринчи чораги Туркистон халқи ҳаётида қутилмаган ҳодисаларга тўла давр бўлди. Жаҳон ва биродаркушлик урушлари, турли характердаги “инқилоблар”, дунёнинг бошқа халқлари билан иқтисодий –

¹ Болабаев Ҳ. XX аср бошлари Ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Ф.ф.д. дис. Т. 1996. 21 – 22 – бет.

² Каримов Б. Вадуд Маҳмуднинг 20 – йиллар адабий танқидчилигидаги ўрни. Ф.ф.н. дис. автореф. – Т.: 1993. 13 – бет.

³ Ёқубов И. Отажон Ҳошимнинг адабий – танқидий фаолияти. Ф.ф.н. дис. автореф. – Т.: 1993. 13 – бет.

⁴ Шарафиддинов О. Истиқлол фидойилари: Мустафо Чўқай, Чўпон, Отажон Ҳошим. – Т.: Шарқ, 1993. 130 – 136 – бет.

⁵ Иқтисоб Б. Каримовнинг «Ўзбек ёш шоирлари» [А. Саъдий мақоласи]га ёзган сўзбошисидан олинди. – У.Ж.).

⁶ Дўстқораев Б.А. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи. – Т.: ТошДУ, 1989. 64 – 81 – бет.

сиёсий, маънавий – маданий алоқалар, руҳий ва жисмоний қатаронлар ҳамма – ҳаммаси шу қисқа вақт ичида бўлиб ўтди. Жаҳидчилик ҳам шу даврда шаклланди, ривожланди ва интиҳо топди. Адабиётшунос Шухрат Ризаев тўғри таъкидлаганидек: “Инсоният тарихи олдида бу муддат заррачалик эмас”.¹ Аммо шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Туркистон халқи ҳали бундай қисқа муддат ичида бу қадар зиддиятли ва хилма – хил воқеаларга гувоҳ бўлмаган эди.

10 – 30 – йиллар илмий – адабий муҳитини ташкил этган ижодкорларнинг аксарияти ушбу воқеаларни бошдан кечирганлар. Ўз жамиятларининг вакили ўлароқ маълум маънода унинг иштирокчисига айланганлар. Ундан таъсирланганлар. Воқеликка нисбатан ё ижобий ё салбий ёки нейтрал муносабатда бўлганлар. Бундан ташқари, уларнинг ҳар бири тарбия топган оила, илм олган масканлари, ҳаётларида кечган турли муҳим ўзгаришлар, улар мансуб бўлган турли (ижтимоий – сиёсий, илмий – адабий) гуруҳлар ҳам дунёқарашларнинг шаклланишида маълум роль ўйнаган. Бундай мисолларни қўлаб келтириш мумкин. Бироқ уларни қанчалик кўп санамайлик, ижодкорда эстетик идеалнинг, муайян бир қарашнинг вужудга келиши фақат объектив воситалар билангина белгиланмайди. Шу боис, эстетик идеалнинг шаклланиши масалаларини фақат ижтимоий тарихий аспектда эмас, психобиографик, генетик ва адабий – эстетик аспектлар муштарақлигида ўрганиш жоиз. Айни усудда текшириш, бизга жаҳон адабиётшунослиги тажрибаларидан маълум.

Олима Ю.Г. Нигматуллина эстетик идеални ташкил этувчи уч жиҳатга эътибор қаратишни тавсия этади. Булар умуминсоний, миллий ва индивидуал хусусиятлардир. Унинг фикрича, ижод жараёнида бу уч хусусият муҳим аҳамият касб этади.² Ижодкор эстетик идеалида умуминсоний, миллий ва индивидуал хусусиятлар зухуротини ҳар қандай даврда ёзилган бадиий асар мисолида кузатиш мумкин. Олима бунга ўз асарида ижтимоий тарихий, психологик, эстетик аспектларда чуқур ўрганган ва юқори

¹ Рзаев Ш. Жаҳид драмаси. – Т.: Шарқ, 1997. 130 – бет.

² Нигматуллина Ю.Г. Национальное своеобразие эстетического идеала. – Казань: Изд – во Казанского университета. 1970. – С.20 – 76.

натижаларга эришган. Аммо худди шу методни илмий ижод турига татбиқ этишнинг ўзига хос мураккаб томонлари бор.

Аввало, илмий асар ақл ва тафаккур маҳсулидир. Шоир ёки ёзувчи бадиий бўёқлар ва образлар воситасида иш кўрса, олим аниқ илмий далиллар ва мантиқий исбот усулига суянади. Илмий асар олдига маълум техник талаблар (масалан, муаммоли ва долзарб мавзунини олиш, ушбу мавзунинг ўрганилиш тарихини маълум тартибда баён этиш (историграфия), муайян методга суяниш ва ҳ.к.) қўйилса, бадиий асар муаллифи бу масалада нисбатан эркинроқ. Шу ва шунга ўхшаш кўпгина муаммолар олим ижодини психологик ва эстетик аспектларда тадқиқ этиш имкониятини чеклайди. Кўпгина олимлар ижоди, асосан, ижтимоий – тарихий аспектда ўрганилаётганининг сабаби ҳам, эҳтимол шудир.

Бироқ, бу икки ижод тури орасида ғоят муҳим бўлган умумий жиҳатлар ҳам бор. Буларнинг баъзиларига эътиборингизни қаратамиз. Биринчидан, бадиий асардаги каби илмий асарда ҳам ижодкор шахси кўриниб туради. Бу аввало, муаллифнинг услуби ва позициясида намоён бўлади. Масалан, Навоий ва Бобур, Фитрат ва А.Саъдий, И.Султон ва М.Қўшжонов, Н.Комилов ва Б.Қосимовларнинг илмий асарларини қиёсласак, бунга амин бўламиз. Иккинчидан, ҳар икки турдаги асарнинг ҳам ифода қуроли сўздир. Учинчидан, ҳар икки турдаги асар негизида инсон инсон манфаати ётади. Тўртинчидан, ўқувчига таъсир этиш нуқтаи назардан ҳам улар бир – биридан қолишмайди.

Олим шахси ва унинг ижодини психологик, эстетик аспектларда ўрганиш учун қисман бўлса – да имконият бор экан, бунини биринчи навбатда ўзбек адабиётшунослиги тарихининг энг мураккаб даври – 10 – 30 – йилларни ўрганишга татбиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Зеро, ижтимоий – тарихий аспектдагина ёндашиш мазкур давр адабий муҳити ҳақида бирёқлама талқинларни келтириб чиқариши мумкин. Негаки, бу давр илмий – адабий муҳитини, юқорида таъкидлаганимиздек, хилма – хил ва зиддиятли қарашдаги олимларнинг ижодий фаолиятлари ташкил этади.

Хўш, бу хилма – хиллик ва зиддиятлар нималарда кўринади?

10–30–йилларда ёзилган тадқиқотларни қиёсий ўрганганимизда айнан бир масаланинг ўзига турли олимларнинг турлича ёндашганларини кўрамиз. Масалан, биргина санъатнинг келиб чиқиши Фитрат томонидан моддийончилик, Абдулла Авлоний томонидан товушга тақлид, Абдурахмон Саъдий томонидан эса ижтимоий – сиёсий аспектларда тушунтирилади.¹ Ёки адабий меросга муносабатда Фитрат соф миллатсевар, санъатсевар олим позициясида турган бўлса, Отажон Ҳошим бу меросга марксча,² Ж.Бойбўлатов вульгар – социологча³ позицияда ёндашадилар. Бундан ҳам мураккаби бир олимнинг ўз ижоди давомида юз берган ички зиддиятлардир. Мисол учун, В.Маҳмуд Сиддиқий – Ажзий ҳақидаги мақоласида шоир шеърятининг ижтимоий оҳангларига ички бир ҳайрихоҳлигини изҳор этса,⁴ Фитратнинг “Ҳинд ихтилолчилари” драмасини айнан шунга яқин ўринлари учун танқид қилади.⁵ Фитрат эса “Ўзбек шоири Турди” мақоласида шоир ижодининг А.Мажидий томонидан синфийлик позициясида қилинган талқинига қарши чиқса,⁶ “Аҳмад Яссавий” мақоласида соф тасаввуфий шеърларни ижтимоий аспектда талқин этади.⁷ Бундай мисолларни ҳали кўплаб келтириш мумкин. Бироқ гап мисолларнинг кўп ёки озлигида эмас, балки бундай зиддиятларнинг сабабларидадир. Бунинг сабаблари эса, бизнингча, айнан эстетик идеал ва ижод психологияси тушунчаларига бориб тақалади.

Муаллиф эстетик идеали бадиий асарда бевосита образларда акс этса, илмий асарда маълум тадқиқот объектига муносабат шаклида намоён бўлади. Ижодкор

¹ Бу ерда Фитратнинг «Санъатнинг маншай», Авлонийнинг «Санойий нафиса», Саъдийнинг «Гўзал санъат дунёсида» мақолаларида оддинга сурилган фикрлар назарда тутилмоқда (– У.Ж.).

² Ҳошим О. Сўзбоши //Ўзбек адабиёти намуналари. 1 – жид. Т. – С.: Ўзнашр, 1928. III – X бет.

³ Бойбўлатов Дж. Чагатаизм – пантюркизм в узбекской литературе. – М. – Т.: Объединение государственнѣх издательств, Среднеазиатского отделение, 1932. – С. 3 – 17 – 17 – 39.

⁴ Маҳмуд В. Турк шоири Ажзий //Миллий ўйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. (Илмий мақолалар, адабий – танқидий матнаар). – Т.: Университет, 1993. 76 – 85 – бет.

⁵ Маҳмудий В. «Ҳинд ихтилолчилари» //Туркистон. 1923. 17 – 20, 21 окт.

⁶ Фитрат А. Ўзбек шоири Турди //Маориф ва ўқитғучи. 1928. 12 – сон, 44 – 48 – бет.

⁷ Фитрат А. Аҳмад Яссавий // Маориф ва ўқитғучи. 1927. 6 – сон, 29 – 35 – бет. 7 – 8 қ.сон. 39 – 44 – бет.

эстетик идеалини умуминсоний, миллий ва индивидуал хусусиятларнинг зоҳир бўлиш даражасини ҳам айнан шу муносабат воситасида аниқлаш, бу орқали муаллиф илмий — эстетик тафаккури, ижод психологияси тўғрисида маълум хулосага келиш мумкин.

Умуминсоний ва миллий хусусиятлар ёхуд уларга муайян муносабат ҳеч бир ижодкорда якка ҳолда учрамайди. Улар кўпроқ бир — бири билан қоришиқ ҳолда намоён бўлади. Шунингдек, ҳар қандай умуминсоний хусусият миллий бўлиши мумкин. Бироқ ҳар қандай миллий хусусиятни умуминсоний деб бўлмайди. Рус мутафаккири Н.Г. Чернишевский тўғри таъкидлаганидек "ҳар қандай халқнинг истаклари ўзига хос. Масалан, немис учун қизиқ бўлган бирор нарса, француз ёки рус учун аҳамиятсиз бўлиши мумкин. Нега деганимизда, немиснинг ҳаёт тарзи билан француз ёки руснинг ҳаёт тарзи доимо бир хил эмас".¹ Индивидуал хусусият эса умуминсоний ё миллий хусусиятларнинг ичида бўлиши билан бир қаторда ўз номи билан ягоналик касб этади. Индивидуаллик фақат ягона шахсгагина хос бўлиб, умуминсоний ва миллий хусусиятларни ҳам ўзида жам этади. Яъни уларни ўзига сингдириб олади. Ижодкорнинг маълум объектга муносабати ҳам айнан шу индивидуаллик характеридан келиб чиқади. Аниқроғи ижодкор эстетик идеалининг негизида унинг ички, шахсий қарашлари ётади. Бундай жараёнлар кечадиган майдон эса психоанализда ички "мен", деб аталади.

Юқоридаги каби ҳархилликларнинг ва зиддиятларнинг келиб — чиқиши ҳам айнан шу ички "мен" хусусиятлари билан боғлиқ. Агар ижодкор дунёқарашини фақат ижтимоий муҳит белгилганида юқорида номлари келтирилган олимларнинг қарашлари бир хил, лоақал яқин бўлиши лозим бўларди. Айни сабабдан уларнинг аксарияти бир жамиятда яшагани, битта илмий — адабий ташкилотда фаолият кўрсатгани, бир маслак йўлида тарбияланганидан қатъи назар қарашлари турлича. Ҳатто ягона муаллиф ижоди мисолидаги ички зиддиятларни ҳам кузатдик.

Бу ҳолатларнинг ҳаммаси ижодий индивидуаллик, яъни ижодкор ички "мен"и билан боғлиқ экан, қуйида

¹ Чернишевский Н.Г. ППС. Т.3. — М.: Госиздат. 1948. — С. 225.

келтириладжак мисолларимиз масалани чуқурроқ тушунишга ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

Адабиётшунос М.Олимов У.Фолькнер ва Ф.Фулом асарларни ижодий индивидуаллик нуқтаи назаридан кузатар экан, ижод табиатига хос муҳим бир ҳолатга эътиборимизни тортади. У.Фолькнерга "тақдир опа ёки сингил насиб қилмаган", Ф.Фулом қалбига эса ёшлигидан етимлик қисмати ўзининг машъум тамғасини босган. Ҳар икки ижодкорнинг энг қўл етмас ва буюк армонлари шу. У.Фолькнер "Сурон ва ғазаб" романида ғайришуурий тарзда ўзининг "йўқ опаси ёки йўқ сингилсини яратишга, хазон бўлган бўлган қизчасини тирилтиришга уринган" бўлса, Ф.Фулом "Сен етим эмассан", "Феликс болалари" асарларида ва, ҳатто етимлик мавзусига ҳеч бир алоқаси бўлмаган "Илғор тўқувчи Мавжудага" бағишланган шеърида ҳам беихтиёр ўзининг етимлигини эслаб кетади.¹ Айнан шу мавзуларда ёзилган асарлар бу икки муаллиф ижодининг гултожи бўлиб қолгани эса, ижод жараёнида эстетик идеалмоҳиятини яна бир бор таъкидлаб кўрсатади.

10–30–йиллар илмий–адабий муҳитини ташкил этган олимлар ижодида ҳам шунга яқин ҳолатлар кузтилади.

Абдурахмон Саъдий ижодида ўз даврининг етакчи услуби бўлган ғоявий–бадий таҳлил усулидан кўра, давр руҳидан анча йироқ бўлган шаклий–бадий таҳлил усули етакчилик қилади. Буни биздан бошқа тадқиқотчилар ҳам эътироф этадилар.² Ёки Аҳмад Яссавий шахси ва ижодига нисбатан вульгар–социологик муносабатлар шаклланаётган бир пайтда А.Саъдий унинг ижодини ёқлаб чиққан, фахр билан "умумтурк шоири" деб атаган эди.³ Юқорида В.Маҳмуднинг Сиддиқий–Ажзий ижодига ва Фитратнинг "Ҳинд ихтилолчилари" пьесасига муносабати мисолида ҳам шунга яқин ҳолатни кузатган эдик.

Аслида А.Саъдий ўз объектига ғоявий–бадий таҳлил усулида ёндашганида, Яссавийни эса замонаси сиёсати талаб қилган даражада тадқиқ этганида у ўз замонасига муносиброқ бўлмасмиди? Жаҳидчилик ҳаракатининг етакчи

¹ Олимов М. Ҳозирги ўзбек адабиетида нафос муаммоси. –Т.: 1994. 89–95–бет.

² Дустқораев Б.А. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи. –Т.: ТошДУ, 1989.64–81–бет.

³ Яссавий ким эди? –Мақолалар ва «Ҳикматлар»дан парчалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Дустқораев. –Т.: Халқ мероси нашриёти, 1994.10–бет.

вакиллари Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулқодир Шакурийлар муҳитида тарбия топган В.Маҳмуд Фитрат асаридаги ўта "ижтимоийлашган ўринларни" ёқлаб чиқса, зоҳиран табиийроқ, унинг жадидча позициясига мосроқ чиқмасмиди? Бундай саволларда мантиқ бор. Аммо бунинг мутлоқлаштирсак, ички "мен" табиатига зид йўлдан борган, оқибатда ижод моҳиятини баҳолашда бирёқмаликка йўл қўйган бўламиз.

Агар ёзувчи У.Фолькнер қалбининг армони бўлиб қолган қизалоқни ўз романида беихтиёр акс эттирган, Ғ.Ғулум турли характердаги шеър, ҳикоя ва қиссаларида ғайришуурий тарзда ўзининг етимлик қисмати ҳақида сўйлаган бўлса, А.Саъдий ва В.Маҳмудлар ҳам ўз ишларида ички "мен"лари талабига ихтиёрсиз бўйсунган. Айни талаб уларнинг асл адабиётга бўлган муҳаббатларидан келиб чиққан. Бунга на ижтимоий шароит, на улар тарбия топган муҳит тўсқинлик қила олган.

Кўринадики, 10–30–йиллар илмий–адабий муҳитига хос бўлган зиддияту хилма–хилликлар фақат объектив шароитнинг таъсири билан юзага чиққан эмас. Балки бунда индивидуал хусусиятлар ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Хуллас, 10–30–йиллар илмий–адабий муҳитини хилма–хил ва ўзаро зид қарашлар ташкил этган. Бундай хилма–хилликларнинг сабаби кейинги ўн йилликда, асосан, ижтимоий–тарихий аспектда талқин этилиб, муайян ютуқларга эришилган. Лекин бу давр илмий–адабий муҳитини жаҳон адабиётшунослиги тажрибаларидан маълум бўлган психологик, эстетик аспектларда ҳам ўрганиш фойдадан холи бўлмайди.

Шу нуқтаи назардан, бадий асарда бўлгани каби илмий асарда ҳам муаллиф эстетик идеали ижоднинг бош асоси бўлиб хизмат қалади. Бадий асарда муаллиф эстетик идеали бевосита образларда, тасвир усулида акс этса, илмий асарда муаллифнинг ўз тадқиқот объектига муносабати шаклида кўринади. Турли ижтимоий ҳодисалар, ҳар бир одамга хос умуминсоний, миллий ва индивидуал хусусиятлар ижодкор ички "мен"ида қайта ишланади ва ички "мен" эстетик идеалнинг ифодаси" (М.Олимов таъбири) сифатида юзага чиқади.

Мазкур давр олимлари ўртасидаги ўзаро зид қарашлар, баъзан бир олим ижодидаги турли зиддиятлар ҳам шу —

ички "мен" талабларидан келиб чиққан. Хусусан, Фитрат, Абдурахмон Саъдий, Вадуд Маҳмуд, Отажон Ҳошим, Абдулла Авлоний, Жалил Бойбўлатов каби олимлар ўртасидаги ўзаро фикрий зиддиятлар; Фитрат, Абдурахмон Саъдий, Вадуд Маҳмудлар ижоди мисолида кузатганимиз ички зиддиятлар айна ҳолат билан изоҳланади.

Демак, Фитрат яшаган давр илмий – адабий муҳитини фақат ижтимоий шарт – шароит эмас, балки негизида ички "мен" бўлган индивидуал қарашлар ҳам ташкил этган, дейиш мумкин. XX аср бошлари илмий – адабий муҳитининг энг йирик вакилларида бири Фитрат эдики, бу жиҳат унинг ижодини психологик ва эстетик аспектларда чуқурроқ ўрганишни тақозо этади.

2-фасл. Фитрат адабий эстетик қарашларини шакллантирган асослар.

Фитрат ўз даврининг етук шахсларидан бири эди. Буни Вадуд Маҳмуд, Чўлпон, Садриддин Айний каби маслакдошларининг у ҳақда айтган илиқ фикрлари ҳам исботлайди. Қолаверса, у нафақат Туркистон, балки етакчи Шарқ мамлакатлари ва баъзи бир Фарб мамлакатлари миқёсида ҳам эътиборда бўлган. Бу ҳақда проф. Б.Қосимов шундай ёзади: "Унинг ақлу заковатини Кавказ ва Волга бўйидаги ҳамкасбларигина эмас, Москва, Ленинграддаги шарқшунослар ҳам юксак қадрлаганлар. 1924 йилда у Москвада Шарқ тиллари институтида дарс берган, профессор бўлган. Афғонистон, Эрон, Туркия илмий – адабий доираларида ҳам унинг мавқе – мартабаси баланд эди".¹ Мана шундай етук шахснинг шаклланишида, унда муайян адабий эстетиканинг қарор топишида қандай омиллар ҳал қилувчи роль ўйнади? Хусусан, унинг тадқиқотчилик фаолиятида бунинг инъикоси қандай бўлди?

Жаҳон руҳшунос олимлари инсон туғилгандан то умрининг охиригача кечадиган ҳаёт жараёнини турли даврларга бўлиб таҳлил этадилар. Бу борада кўплаб назариялар ишлаб чиқилган. Улар ўзига хос томонлари билан бир – биридан фарқланиб турса ҳам, бу фарқ унча катта

¹ Қосимов Б. Маслакдошлар. – Т.: Шарқ, 1994, 69 – бет.

эмас. Айтиш мумкинки, уларнинг йигиндисидан нисбатан мукамалтамойиллар шакланган.

Албатта, ҳар бир одам такрорланмас феъл – атворга эга. Унга хос хусусиятларни тўлиқ англаб етиш, у ҳақда сўнги хулосани айтиш Яратгандан ўзганинг имкониятидаги иш эмас. Бу фикрни тасдиқ этган ҳолда, кўплаб йирик олимлар томонидан ижод ҳақида айтилган фикрларни, баъзи ёш психологиясига оид тажрибаларни Фитрат адабий – эстетикасини ўрганишга тадбиқ этиб кўрайлик.

Руҳшунос – олимлар бир неча факторларни шахснинг шаклланишида муҳим омил сифатида кўрсагадилар. Булар: ирсият (С.Холл, АҚШ, Ф.Гольтон, Англия), тақлид (Э.Дюркгейм, Франция), биологик – ижтимоий (П.Жане, Франция), таълим – тарбия (Дж.Брунер, АҚШ), биологик – сексуал (З.Фрейд, Австрия) ва ҳ.к.¹

Мусулмон шарқида инсоннинг шаклланишида, асосан, таълим – тарбия муҳим ўрин тутаети, деган фундаментал қараш мавжуд. Бунда “Қуръон” ва “Ҳадис” асос қилиб олинади. Аждодларимиз Аҳмад Югнакий, Юсуф хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоийлар ўз ижодий фаолиятларини исломий тарбияга йўналтирганлари ҳам шундан. Жаҳид педагоглари нафақат шахс камолатини, балки миллат ва жамият равнақини ҳам тарбияда, деб билганлар. Ибн Сино, Беруний ва Фаробий каби мутафаккирлар эса таълим – тарбия билан бирга ирсий – биологик жиҳатларнинг ҳам шахс ҳаётида муҳим аҳамияти бор, деб ҳисоблаганлар.

Ижоднинг юзага келиш жараёнлари ҳақида антик давр файласуфи Афлотун “илоҳий мўъжиза, ақлдан ташқари ҳолат” деган фикрларни билдирган.² XX асрда яшаб ижод этган Ғарб файласуфи, санъатшуноси Герберт Рид ҳам Афлотун фикрларини замонавий психоанализга асосланиб, такрорлайди.³ Психоанализ асосчиси Зигмунд Фрейд ижодий фаолиятни баъзи психобиографик жараёнлар билан боғлаб тушунтиради.⁴ Рус психологи А.С.Виготский эса ижоднинг

¹ Қарант: Ғозиев Э. Психология (Ёш даврлари психологияси) – Т.: Ўқитувчи, 1994, 35 – 40 – бет; Умумий психология. – М.: Издательство просвещение, 1986, Ўзбек тилига таржима, (таржимон Б.Юсупов) – Т.: Ўқитувчи, 1992, 224 – 500 – бет.

² Овсянников М.Ф. Эстетика: в прошлом, настоящем и будущем. – М.: Просвещение, 1988, 20-21.

³ Буржуазная эстетика сегодня. (илмий мақолалар тўплами) – М.: Наука, 1970, 106-107.

⁴ Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа. Санкт-Петербург, 1988, 106-107.

индивидуаллик хусусиятини инкор этмаган ҳолда, унинг ижтимоий омилларини ҳам эътироф этади.¹

Бундай салмоқли фикрлардан келиб чиқадиган бўлсак, ижодкор шахснинг шаклланишида, унга хос адабий эстетиканинг вужудга келишида, ҳам ижтимоий, ҳам биологик — индивидуал, ҳам руҳий — маънавий хусусиятлар роль ўйнаётган экан.

Фитрат маънавий ҳазинаси бой, жаҳон мусулмонлари томонидан ислом таянчи деб аталган Бухорои шарифда дунёга келди. Руҳшуносларнинг ирсият (генетик) назарияси асосида ёндашсак, унинг аждодлари эътиқод жиҳатдан мусулмон, ижтимоий келиб чиқиши томонидан савдогар — бойлар эди. Шунга таяниб, исломий эътиқод ва оқсуяклик унга ирсий мерос бўлган, дейиш мумкин. Биогенетик назарияга кўра боланинг шахсга айланишида, асосан, мана шу фактор роль ўйнайди. Бироқ социогенетик назария вакиллари буни инкор этадилар. Ушбу инкорда асос борки, кейинроқ буни кўриб ўтамиз.

Фитрат яшаган, тарбия топган муҳит ҳақида тўла тасаввур бериш учун, турли манбаларда, турли мақсадлар билан келтирилаётган,² қуйидаги далилга эътиборингизни тортамиз. XIX асрнинг охирида Бухорода 217 масжид, 125 мадраса бўлган. Эски усул мактабларининг сони эса, жами масжиду маҳаллар сони билан тенг эди. Мана шундай муҳитда туғилган Фитрат, аввал эски мактаблардан бирида, кейинчалик "Мир Араб" мадрасасида таълим олди. Агар у 1904 йилда ҳаж сафарига чиққан бўлса (проф. Б. Қосимов мазкур китобида айнан "ҳаж қилган" деб беради. 74 — бет), 18 ёшгача Бухоро муҳитида тарбия топган. Кейин ҳаж сафари баробарида Арабистон каби мусулмон ўлкаларни кўриши билан бирга, Ҳиндистон, Туркия каби Оврўпо таъсирида ўзгаришга юз тутаётган ислом давлатлари, Москва, Петербург каби Оврўпо типидagi шаҳарлар билан ҳам танишди. Бухорога қайтганда эса жаҳидчилик ҳаракати кенг қулоч ёйган, янги усулдаги мактаблар, турли ижтимоий — ташкилотлар фаолият бошлаган қайноқ муҳитнинг устидан чиқди. 1909 йилда (яъни 23 ёшида)

¹ Выготский Л. С. Психология искусства. — М.: Педагогика. 1987. — с. 18.

² Қаранг: Ишанов А. Бухарская народная республика. — Т.: 1962; Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. — Т.: 1975; Қосимов Б. Маслақдошлар. — Т.: Шарқ 1994, 71 — бет.

Истанбулга ўқишга жўнатилди. У жойда Бухородагидан – да суронлироқ воқеаларга гувоҳ бўлди. Уларда ўзи ҳам иштирок этди.

Америкалик психолог С.Холл 12–25 ёш орасини инсон руҳиятида ички ва ташқи зиддиятлар рўй бериши, индивидуаллик хусусиятларининг шаклланиши, танқидий мулоҳазаларнинг вужудга келиш даври, деб белгиллаган.¹

Лев Выготскийнинг аниқлашича, худди шу ёшларда ўспириннинг ҳиссий – ҳаёлий дунёси бой бўлади. Ичидаги ўй – фикрларни бошқаларга етказишга, бошқаларни бундай қарашлардан хабардор этишга сидқидилдан интилади.²

Шулардан келиб чиқсак, Фитрат ҳам 12–25 ёш орасида ўзи туғилиб ўсган муҳитдан узоқлашди. Бошқачароқ муҳитлар билан рўбарў келди. Бунинг ўз таъсири бўлди, албатта. Фитратнинг ўзи яшаган муҳитдан норози бўлиши, бундай муҳитни танқид қилиши (руҳшунослик бўйича, танқидий мулоҳазаларнинг вужудга келиши) айниқса, "Мунозара" (Истанбул, 1909) асарида яққол кўринади. Рус мутахассисларининг таъкидлашича, худди мана шу ёшлар (18–25) инсонда ватанпарварлик туйғуларининг ҳам жўш урган даврики, бу Фитрат "Мунозара"сида ватан ва миллат мавзуи кўринишида акс этган. Унинг "Сайҳа" (Истанбул, 1911) шеърий тўпламида эса ватан "саждагоҳ" деб таърифланади. Кузатишимизча, бу руҳий жараёнлар оддий ўспиринларга қараганда Фитратда жўшқинроқ, кучлироқ намоеён бўлган. Бунинг сабаби Фитратнинг шоирона табиати, шу билан бирга ҳаётида юз берган муҳим воқеалар билан ёшидаги руҳий босқичларнинг мос келиши бўлса керак. Ва, бу ўринда Фитратнинг ўзи мансуб бўлган жамиятга муносабати, ижодкор ички "мен"идаги амбивалентлик³ кўринишида акс этган. Фитрат фаолиятининг мана шу даврида биогенетик назария билан социогенетик назария тўқнашуви натижсида юзага келган социогенетик назария гегемонлиги кўзга ташланади. Эндиликда Фитрат ижтимоий

¹ Фозиев Э. Психология. – Т.: Ўқитувчи, 1994, 38 – бет.

² Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. 3- издание. – М.: Просвещение. 1991. – с. 31.

³ Амбивалентность – (қисқартирилган изоҳи) истилоҳ воқеликка бир вақтнинг ўзида ҳам севги, ҳам нафрат маъносини беради//Критический словарь психоанализа. Санкт-Петербург. 1995. – с.6.

воқелик таъсирида ирсий (биогенетик) анъаналардан узоқлаша боради.

Айни нуқтада Фитрат шахсиятида ва дунёқарашида маълум ўзгариш ҳам юз берди. Хусусан унинг шаклланиб қолган ақидасига дарз кетди. Адабиётшунос Б.Дўстқораев Фитратнинг динга муносабатида шарқ даҳрийлигининг таъсири борлигини таъкидлайди.¹ Бизнингча, бу таъсир айнан шу давр билан боғлиқ. Кейинчалик очиқ юзага чиқишининг ҳам илдизи шу ерда.

Фитратнинг "Мунозара" (1909), "Сайёҳ Ҳинди" (1912) асарларида исломни ширкдан, бидъат хурофодан тозалаш хусусида сўз кетади. Асарларининг айрим ўринларида "Қуръон" оятларига зид фикрларни, "Ҳадис" маъноларининг маълум ғояга мослаб талқин этилганини кузатиш мумкин. Мисол учун: "Мунозара"да Фаранги мударрисни илмдан узоқликда, ислом ақидаларидан хабарсизликда айблаётиб: "Магар ўн йил аввал саккиз ёшли бир бола шўхлик қилиб, китобнинг ҳошиясига "мен офтобни туя сувратида кўрдим" (таъкид бизники – У.Ж.) сўзларини ёзиб қўйгани туфайли бугун сизга офтобнинг ҳақиқий шаклини исбот қилиш мумкин бўлмай қолди" деган сўзларни айтади.² Бироқ булар саккиз ёшли бир боланинг сўзлари эмас, Аллоҳнинг ҳақ ояти эди. "Қуръон"нинг ўзбекча таржимасида бу шундай ифода топган "(У кунда кофирларга дейилур): "Сизлар ҳаёти – дунёдалик пайтингизда)ёлгон дегувчи бўлган нарсага (ҳисоб – китоб ва дўзах азобига) боринглар: (Жаҳаннамда ёнаётган дўзахилардан кўтарилаётган бадбўй тутунлардан иборат, осмонга ўрлаган сари бўлиниб кетган) уч бўлакки, ҳеч қандай салқинлик бермайдиган ва (дўзах) алангасини тўсмайдиган "соя"га боринглар". Дарвоқе, у (жаҳаннам ҳар томонга ҳар бири) қасрдек, худди **сариқ туяларга** ўхшаган учқунларни отиб турур!" (Вал – мурсалат сураси, 29, 30, 31, 32, 33 оятлар).³ Бу ерда дўзах олови сариқ туяларга ўхшатиладигани, "Мунозара"да кўплаб оятларни қўллаган

¹ Дўстқораев Б. Фитратнинг диний мавзудаги асарлари//Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масаалари. – Т.: Университет, 1993, 52 – бет.

² Фитрат А. Ҳиндистонда бир Фаранги ила Бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси. (Ҳ Болтабоев нашрга тайёрлаган)//Ш.Ю., 1997, 1 – сон, 131 – бет.

³ «Қуръон»нинг Алоуддин Мансур қилган таржимасидан фойдаландик. – Т.: Чўпон, 1992, 29 – жузъ, 599 – бет.

Фитратнинг ушбу оятдан хабарсиз бўлгани мантиққа тўғри келмайди. Ушбу оятнинг "Қуръон" мўъжизаларидан бири эканини, яъни қуёшда юз берадиган водород реакциялари сариқ туялар шаклини беришини бугунги замонавий фан ҳам тасдиқлайди.¹ Орадан кўп ўтмай: "Фитрат ислом ақидаларининг сиёсий ва ғоявий жиҳатдан эскилик табиатини пайқаганда, уни ислоҳ этиш тарафдори бўлиб чиқади" (сўз "Раҳбари нажот" (1915) ҳақида кетмоқда).²

Энди психологик нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, инсонда юз берадиган бундай ҳолатнинг ҳам ёш давлари билан боғлиқлигини кўрамиз. Ўспириндаги ижобий ва салбий томонга бўлган барча кескин ўзгаришлар шу (12–25) ёшларда рўй беради. Лев Толстой ўзининг "Иқрорнома" асарида ёзади: "Болалигимда анчагина сингдирилган диний эътиқод бошқаларда қандай бўлса, менда ҳам шундай ғойиб бўлди. Фарқ шунда эдики, мен жуда эрта ўқиш ва фикрлашни бошлаганим туфайли (Фитратдаям шундай бўлган эди — У.Ж.) диндан қайтишим илк қадамлардаёқ, онгли равишда рўй берди. Ўн олти ёшимдан эътиборан ибодат қилмай қўйдим ва черковга қатнашни ўз ихтиёрим билан бас қилдим."

Биз буни ёзувчининг ўзи айтмоқчи "диндан қайтиш" деб тушунмаслигимиз лозим. Негаки асар давомида Толстойнинг ўзи эътироф этганидек, "нимагадир ишонч бору, ammo унинг нималигини англаш мушкул".³ Бу ҳолат айнан "дарз кетиш" бўлиб, баъзан ижтимоий шароит, баъзан биогенетик факторлар таъсирида ривожланиб бораверади.

Фитратнинг шахс сифатида шаклланишида ҳам шу "дарз кетиш" динамикасини кузатиш мумкин. Аввалига у "Қуръон" оятларидан тафовут излаш кўринишида, кейин "ислоҳчилик" ғояларини кўтариб чиқишда, яққол намуналари эса "Қиёмат" (1923), "Шайтоннинг тангрига исёни" (1924), "Зайд ва Зайнаб", "Меърож" каби бадиий асарлари мисолида кўринади. Илмий фаолиятда эса Аҳмад Югнакий, Юсуф хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавийлар ижодининг ғоявий — бадиий таҳлилида юз кўрсагаи.

¹ Қаранг: «Илоҳий мўъжизалар», иккинчи китоб, — Т.: «Чўлпон», 1996, 33–35 — бет.

² Дўстқораяев Б. //Миллий уйғонш ва ўзбек филологияси масалалари, — Т.: Университет, 1993, 52 — бет.

³ Толстой А.Н. Иқрорнома//Гафаккур, 1997, 1(10) — сон, 94 — 95 — бет.

Фитрат дунёқарашидаги бундай ўзгаришлар унинг илмий асарларида қандай акс этганлигини ўзаро боғлиқ учта мисол билан кўрсатиш мумкин. **Биринчидан**, аруз вазнига муносабат кескин ўзгарди. Бу айниқса "Шеър ва шоирлиқ" (1919) номли назарий асарида очиқ кўринади.¹ Кейинчалик эса Фитрат "Маркс, Ленин, Сталин методологиясига" асосланиб, арузни текширди.² Аммо буни олимнинг шўролашуви деб қабул қилмаслик лозим.

Зеро, Фитрат умрининг охиригача шўроларни тан олмади, "Аруз ҳақида" китобида акс этган баъзи ён беришларнинг сабабини эса қуйидагича тушуниш тўғри бўлади. Бу 1936 йил эди, яъни Фитратнинг 50 ёшдалик пайти. Буни руҳшунослар қандай изоҳлайдилар деб сўралганда: "Етуклик даврнинг иккинчи босқичида қариллик аломатлари кўпроқ ўрин эгаллай боради. Унинг бошланиш нуқтаси 45—50 ёшдир... Мазкур ёш даврининг ўзгарувчанлигини инсоннинг биологик, ижтимоий ва тарбиявий амаллари (ирсий аломат, ижтимоий муҳит, узлуксиз тарбиявий таъсир) белгилайди", — деб жавоб беришади улар.³

Иккинчидан, бармоқ вазнини шеърятда асосий вазн деб кўрсатиш. Буни Фитратнинг ушбу сатрлари очиқ кўрсатади: "Ўзбек миллатчилиги бармоқ вазнини ёқлағонда панисломизм аруз тарафдори эди. Бу масалада пантуркизмнинг ўзбек миллатчилиги билан бир сафда турганини айтишга ҳожат йўқ. (Таъкид бизники—У.Ж.). Мен шу вақтларда ўзбек миллатчилиги нуқтаи назаридан қарор топган эдим ва шу нуқтаи назардан бармоқ вазнини ёқладим".⁴

Учинчидан, бадий асар тили масаласида. Фитрат "Тилимиз" мақоласида туркий тилнинг қашшоқлашишига бош сабаб қилиб "араб босқини"ни кўрсатди. Яъни: "Мусулмонликнинг туби томири Қуръон билан Ҳадисидир. Шунинг учун, янги мусулмонлар арабча ўрганмакни ўзларига вожиб деб билдилар, ўқидилар, ўргандилар, севдилар. Бундан

¹ Фитрат А. Шеър ва шоирлиқ, //Иштирокиюн, 1919,24 июль.

² Батафсил қаранг: Фитрат. Аруз ҳақида (лотин ёзувида). ЎзССР Фанлар комитети нашриёти: — Тошкент:1936,13—20—бет.

³ Ғозиев Э. Психология, — Тошкент:Ўқитувчи, 1994,205—206—бет.

⁴ Фитрат А. Аруз ҳақида. — Т.: ЎзССР Фанлар комитети нашриёти, 1936, 20—бет.

кейин форсча ва туркча арабча бўғувга кириб қолдилар”.¹ — деб ёзадики, буларнинг ҳаммаси Фитрат илмий тафаккурида юз берган ўзгаришларни очиқ — ойдин намоён қилади.

Фитрат ҳаётининг Туркия даврида ўткир сиёсатчи сифатида ҳам шаклланди. Бу йўлдаги амалий фаолияти, айниқса Туркиядан қайтгандан сўнг кўринади. Хусусан, унинг жаҳидчилик ҳаракати ва “Ёш бухороликлар” фирқасининг ташкилотчиларидан, раҳбарларидан бири бўлгани маълум. “Фитрат адибгина эмас, Бухоро инқилобининг ғоявий — ташкилий раҳбарларидан, сўнграқ эса Бухоро халқ жумҳуриятининг муассисларидан бири, инқилобчи, сиёсатчи арбоб сифатида ҳам шуҳрат тошган эди”, деб ёзади бу ҳақда проф. Б.Қосимов.²

Унинг маърифатчилик, матбаа, театрчилик борасидаги ҳаракатлари эса нафақат Бухоро, балки бутун Туркистон миқёсида бундай йўналишларнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этган эди.

Кўринадики, Фитрат ҳаётининг Туркия даври унинг шоир, носир, сиёсатчи, олим сифатида шаклланишини таъминлаган. Бу эса ўз навбатида олимнинг кейинги фаолияти учун ҳам тамал тоши бўлиб хизмат қилган.

Фитрат ижтимоий — сиёсий фаолиятининг қизгин даври 20 — йилларнинг биринчи ярмигача давом этди. 1924 йилдан кейин биз уни сиёсат майдонида деярли учратмаймиз. Бу даврларга келиб бадиий, публицистик асарларида ҳам ижтимоий — сиёсий руҳ анчайин сўниб қолган кўринади. Актив ҳаракатлари эса, асосан, илмий фаолиятида акс этади. Чунки бир неча асарларини ҳисобга олмаганда, Фитрат илмий меросининг асосий қисми 20 — йилларнинг ўрталарида ва, асосан иккинчи ярмида ёзилган.

Хўш, бунга сабаб нима?

Руҳшунос Лев Выготский бунга ўхшаш ҳолатларни, ақлий фаолиятнинг юксалиши, ҳиссий фаолиятнинг пасайиши каби руҳий асосларга боғлаб тушунтирадики,³ қўшимча сифатида ижтимоий таъсирни ҳам эътироф этиш лозим.

¹ Фитрат А. Тилимиз. (Ҳ. Болтабоев нашрга тайёрлаган) // «Фитрат санъати», 2 — китоб. Ы.: Фан, 1992, 76 — бет.

² Қосимов Б. Маслақдошлар. — Т.: Шарқ, 1994, 80 — бет.

³ Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. — М.: Просвещение, 1991. — с. 26-30.

Бу кўрганларимиз — Фитрат адабий — эстетик қарашларини шакллантирган субъектив оомиллар. Энди объектив таъсир масаласига ҳам қисқача тўхталиб ўтсак. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш лозим. Юқорида кўриб ўтганимиз оомиллар Фитрат шахсиятида, унинг шаклланишида хусусий аҳамият касб этса, қуйида тўхталмоқчи бўлганимиз жиҳатлар умумий аҳамият касб этади.

Миллий уйғониш даври бўйича қилинган энг салмоқли ишларда давр эстетикаси маданий — маънавий, ижтимоий — сиёсий ҳодисаларга боғланади. Шу маънода Фитрат тадқиқотчилигига ёрдамчи асос бўлган бир неча жиҳатларни кўздан кечирайлик.

Унда шеър ва шоирлик ҳақидаги дастлабки қарашлар мумтоз Шарқ адабиёти таъсирида юзага чиққан. Бу адабиётни Фитрат чуқур ўргангани, нозик ҳис қилгани аниқ. Унинг араб, форс, турк адабиёти бўйича қилинган ишларида ҳам мумтоз поэтика таъсирини кўриш мумкин. Фитратшунос Ҳ.Болтабоевнинг таъкидлашича, Фитрат тузган "намуналар" XX аср бошларида янги моҳият касб этган тазкирачиликнинг қонуний давомидир.¹ Бу юқоридаги фикримизни далиллайди.

Проф. Б.Қосимов Фитратнинг сиёсий арбоб ва ижодкор бўлиб етишишини Туркия ижтимоий — адабий муҳити билан боғлайди. Шоир ва адабиётчилар Зиё Гўкалп, Меҳмет Акифлар таъсирини таъкидлаб кўрсатади.² Аммо бу ҳали бошланғич таъсир эди холос. Кейинчалик Фитратнинг кўплаб илмий мақолаларида турк олимлари Фуод Купрулу, Нажиб Осимбек номлари тез — тез учрайди. Масалан, "Энг эски турк адабиёти намуналари"га "Девону лугатит турк"нинг 1914 йилдаги Истанбул нашри асос қилиб олингани маълум.³ Бундан ташқари, Фитратнинг "Аҳмад Яссавий" мақоласида Фуод Купрулудан бир неча муҳим иқтибослар келтирилади.⁴ Булар Фитратнинг илмий — адабий

¹ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва XX аср бошлари адабиётшунослиги. // Шарқ юлузи, 1995, 11 — 12 сон.

² Қосимов Б. Маслақдошаар. — Т.: Шарқ, 1994, 70 — бет.

³ Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Ф.ф.д. дис. автореф. — Т.: 1996, 29 — бет.

⁴ Яссавий ким эди? Мақолалар ва «Ҳикमतлар»дан парчалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Дўстқороев. — Т.: Халқ мероси, 1994. 21 — бет.

фаолиятида турк адабиётшуноослиги муҳим ўрин тутганини кўрсатади.

Миллий уйғониш даври адабий эстетикаси ҳам тасодифий шаклланиб қолган эмас. XIX аср маърифатпарварлик адабиёти маълум маънода унга замин ҳозирлаб берди. У анъанавий Шарқ адабиёти ва жадиҳчилик ҳаракати ўртасида восита ролини ўтади. Шу маънода янги эстетиканинг илдизи ҳам маърифатпарварлик давридан озуқа олди. Бу адабиётшунослик соҳасидаги янгича уринишларда ҳам кўзга ташланади. Хусусан, Фурқат ижодида бунинг яққол мисолини кўриш мумкин. Йирик фурқатшунос, профессор Шариф Юсупов бу ҳақда шундай ёзади: "...у (Фурқат — У.Ж.) "Шоир аҳволи ва шеър муболағаси" номли ажойиб шеърида ... Шарқ классик шеъриятининг уч забардаст вакили — Фирдавсий, Ҳофиз ва Саъдий асарларидаги ҳаёт ҳодисаларининг акс этириш усусли ва бунда муболаға санъатининг алоҳида аҳамият касб этиши тўғрисида адабиёт назарияси ва амалиётдан пухта хабардор йирик мутахассис сифатида мулоҳаза юритади. Сўнгра Шарқ коассик шеърияти учун етакчи ҳисобланган бу жиҳатни рус классик шеъриятининг ифтихори бўлмиш Пушкин, Лермонтов, Некрасов асарларидаги ўзига хос томонлари, яъни уларнинг тимсол яратиш маҳорати билан қиёслайди".¹ Ш.Юсупов таъкидлаган жиҳатнинг оригиналиги ўзаро тубдан фарқ қилувчи икки миллат адабиёти вакиллари ижодининг қиёсида, ўхшаш жиҳатларини излашда кўринади.

Бундай ҳолат кейинчалик (20—йилларда) мунаққид Вадул Маҳмуд тадқиқотларида намоён бўлган эди. У ҳам, икки маданият вакили — Амирий (Умархон) ва Эдгар По ижодининг баъзи жиҳатларини қиёс қилган эди². Фитратнинг "Фарҳод ва Ширин" достони тўғрисида" деб номланган мақоласида эса бу жиҳат қиёсий—типологик методнинг илк куртаклари сифатида кўзга ташланади. Демак, замонавий тадқиқотчиликка 20—йилларга келиб эмас, XIX асрнинг охиридаёқ илк қадамлар қўйилган, самарали

¹ Юсупов Ш. Ўзбек маърифатпарварлик адабиёти ва Фурқат. — Т.: Ўзбекистон, 1992.13—бет.

² Каримов Б. Вадул Махмуднинг 20—йиллар адабиёт танқидчилигидаги ўрни. ф.ф.н...дис. — Т.: 1995. II боб, 38—39—бет.

уринишлар бўлган. Бу, ўз навбатида, Фитрат ва унинг авлодларига туртки вазифасини ўтаган.

Жаҳидчиликнинг илк даврида янги эстетиканинг шаклланиши Камий ва Анбар Отин, Васлий ва Мирмуҳсин Фикрий,¹ Васлий ва Беҳбудий² ва бошқалар ўртасида матбуот саҳифаларида кечган баҳслар кўринишида акс этди. Бундан ташқари, адабий танқид, адабиёт тарихига оид илк мақолалар ҳам жаҳид матбуотида кўринди. Шунда шаклланди, ривож топди. Фитрат адабиётшунос бўлиб етишишида жаҳид матбуотининг аҳамияти чексиз бўлган.

20 – йиллар ўзбек профессионал адабиётшунослиги дейилганда, асосан, унда Оврупа ва рус адабиётшунослиги методларининг акс этиш даражаси кўзда тутилади. Ҳ.Болтабоевнинг таъкидлашича, “Фитрат тавсия этган бадиий таҳлил тамойилари кўпроқ рус “шаклшунослари”нинг қарашларига яқин келади”. Бунинг сабаби, ОПОЯЗ номи билан машҳур бўлган рус тилшунослари ҳам Фитрат каби анъанавий Шарқ адабиётшунослиги тажрибаларига суянганларидадир.³ Санъат масалаларини ҳал этишда эса “ғарбда машҳур бўлган Спенсер” ва “А.Толстой қарашларидан бохабар равишда” иш олиб борганлар.⁴Шунингдек, Фитратнинг мумтоз адабиётга доир тадқиқотларида Радлов, Самойлович, Мартин Хортман каби рус Оврўпо мустаҳрикларининг номлари турли муносабат билан учраб туради. Булардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Фитрат илмий фаолиятида рус ва Оврўпо адабиётшунослиги муайян аҳамият касб этган.

Фитратнинг тилшунослик ва адабиётшунослик методларини синтез этиш, бу борада маълум тартиб асосида тадқиқотлар олиб боришдаги фаолияти кўп жиҳатдан татар олими Олимжон Иброҳимов фаолиятига ўхшайди. Чунки, О.Иброҳимов Фитратдан олдин татар тили бўйича “Сарф”, “Наҳв” асарларини, кейин давом эттириб, “Адабиёт

¹ Қосимов Б. Издай – издай топганим... – Т.: Ғ.Ғуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 92 – 98 – бет.

² Ризаев Ш. Жаҳид драмаси. – Т.: Шарқ нашриёти матбаа концернининг бош таҳририяти, 1997, 96 – 97 – бет.

³ Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси, Ф.ф.д...дис. – Т. 1996, 53 – 54 – бет.

⁴ Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси, Ф.ф.д...дис. автореф. – Т. 1996, 17 – бет.

қонунлари"ни ёзган.¹ Фитрат рус формал мактаби вакиллари билан ҳамфикр бўлган бўлса, Олимжон Иброҳимов ишларида рус олимлари Левинов, Овсяннико—Куликовскийларга суюниланган. Фитрат бу китобдан хабарсиз бўлган бўлиши мумкин эмас.

Хуллас, Фитрат адабий—эстетик қарашлари икки асосий омил синтезида шакланган, дейиш мумкин. Буларнинг биринчиси субъектив асос бўлиб, у олим дунёқарашининг, илмий—адабий эстетикасининг юзга келишини таъминлаган. Бунинг негизида Фитрат ҳаёти жараёнида юз берган турли психологик ўзгаришлар ётади. Айниқса, ҳаётининг Туркия даври унинг шахс ва ижодкор бўлиб етишишида катта таъсир кўрсатган. Бу омил Фитратнинг ҳам бадаий, ҳам илмий асарларида яққол кўринади. Туркиядан ўзининг исломчилик, шарқчилик қарашларини туркчилик ғоялари билан алмаштириб қайтган Фитрат аруз вазнини туркий адабиётга мувофиқлаштиришга, бармоқ вазнини ўзбек адабиётининг етакчи вазни даражасига кўтаришга, адбий тилни форсча—арабча сўзлардан тозалашга бутун вужуди билан киришди. 20—йиллар бошида унинг томонидан "Чигатой гурунги" ташкилотининг тузилиши ҳам шу таъсир натижаси эди.

1924 йилдан кейин биз Фитратни сиёсат майдонида очиқ кўрмасак ҳам, илмий ишларининг туб—тубида сиёсий бир мақсад, яъни миллат манфаати ётганига гувоҳ бўлаемиз. Ҳатто олимнинг қатагон қилинишидан икки йил олдин (1936) нашр этилган "Аруз ҳақида" асарида ҳам миллатпарварлик позицияси сақланиб қолганки, бу Фитрат ички "мен"ида айна хусусиятларнинг етакчи ўрин тутганидан далолат беради.

Фитрат адабий—эстетик қарашларини шакллантирган иккинчи асос—объектив асос ҳисобланади. Объектив асос сифатида Фитратнинг анъанавий Шарқ, турк, тагар, рус ва Оврўпо адабиётшунослигидан олган билим ва тажрибаларини кўрсатиш мумкин. Бунинг мисоли олимнинг барча тадқиқотларида учрайди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Фитратнинг шахс ва олим бўлиб шаклланишида субъектив асос билан реал воқелик муштараклиги кўзга

¹ Иброҳимов Олимжон. Адабиёт қонунлари (араб ёзувида). Казань, Государственная типография, 1919, — с.1—8.

ташланади. Фитрат илмий меросини, унинг адабий – назарий қарашларини ўз замондошлари ижоди билан қиёсий ўргансак, бунга янада кўпроқ амин бўламиз.

3–фасл. Аср бошидаги эстетик тафаккур ва Фитратнинг адабий–назарий қарашлари.

Буюк мунаққид В.Г.Белинский рус адабиёти тарихи бўйича ёзган тадқиқотларидан бирида “ҳар нарсанинг қадри бир – бирига қиёс қилинганда яхши билинади”, деган эди.¹ Шу маънода мазкур даврда ижод қилган бир неча йирик олимлар қарашларини қиёслаш, уларнинг санъат ва адабиётнинг турли масалаларига ёндашув принципларини аниқлаш ва бундан келиб чиқиб, Фитрат тадқиқотчилигининг ўрнини белгилаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда, асосан, Отажон Ҳошим,² Абдураҳмон Саъдий,³ Вадуд Маҳмуд,⁴ қисман Чўлпон ва Абдулла Авлониёларнинг қуйида кўрсатилган мақолаларига таянилади. Ўрни – ўрни билан бошқа асарларига ҳам мурожаат қилиниши мумкин.

а) адабиёт ва санъат тўғрисида мулоҳазалар

Фитратнинг адабиётнинг моҳияти, вазифаси тўғрисидаги қарашлари 10 – йилларнинг охиридаёқ тугал шаклга кирган эди.

Масалан, у “Шеър ва шоирлиқ” мақоласида “Шеърда кишиларнинг қонини қайнатғувчи, сингирларини ўйнатғувчи, миясини титратғувчи, сезгисини қўзгатғувчи... бир маъновий куч бор”,⁵ деган бўлса, “Адабиёт қоидалари”да “... адабиёт фикр – туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар воситаси билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам шу тўлқунни яратмоқдир”,⁶ дея дастлабки тезисни тўлдириб, конкретроқ ифодалади. Яъни биринчи тезисда шеърнинг ички тузилиши, уни ташкил этувчи маънавий – руҳий

¹ Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Т.:Ф.Фулум, 1977,68 – бет.

² Ҳошимов О. Ўзбек адабиёти намуналарига сўзбоши //Ўзбек адабиёти намуналари. 1 – жилд, С – Т.: Ўзнашр, 1928, III – X – бет.

³ Саъдий А. Чигатой ва ўзбек адабиёти ва шоирлари. //Инқилоб, 1922, 9 – сон, 174 – 183 – бет.

⁴ Маҳмуд В. Навоийгача турк адабиёти //Маориф ва ўқитғучи, 1926,1(13) – сон, 48 – 50 – бет.

⁵ «Иштрокюн», 1919, 25 июл.

⁶ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Т.:Ўқитувчи. 1995,21 – 2 – бет

асослар кўрсатилса, иккинчи тезисда, шулар билан биргаликда, сўз санъатининг умумэстетик вазифаси ва аҳамияти ҳақида фикр юритилади. Бунинг умумий маъносини ҳар иккала фикр синтезидан келиб чиққан мантиқий хулоса деб айтиш мумкин. Яна бунинг таркибида ижод моҳиятини белгиловчи рационал мағз ҳам бор.

Хўш, олимнинг фикрича, бадиий адабиётнинг асл моҳияти нимада?

Фитрат айтади; ижодкор—шахс сўзларни шундай тузсинки, у ҳар бир кишига эстетик завқ бера олсин ("қонини қайнатсин, сингирларини ўйнатсин"), шу билан бирга онгини юксалтирсин ("миясини титратсин, сезгисини қўзғатсин"). Том маънодаги адабиётнинг моҳияти шу. Ижодкор ҳам шундагина ўз номига муносиб бўла олади.

Шеърнинг шеър бўлиши учун шаклнинг ўзигина кифоя қилмайди. Яъни у шаклга тушса—ю, мухлисига эстетик таъсир ўтказа олмаса, у шеър эмас, назм парчасидир".¹ "Адабиёт қоидалари" китобининг шу ўрнида Сўфи Оллоёрнинг "Ёзидди турки тил бирла мактуб...", деб бошланувчи олти мисраси билан Чўлпоннинг "Клеопатра" номли бир асари қиёсланиб Сўфи Оллоёр шеъри "шеър эмас бир назм парчасидир" деган хулосага келинган эди.

"Адабиёт қоидалари" 1995 йилда қайта нашр этилганини ҳисобга олиб, бу фикрга озроқ изоҳ бериш лозим кўринади. Таасуфки, Сўфи Оллоёр адабий мактаби бўйича докторлик ишини ҳимоя қилган Иноятулла Сувонқулов тадқиқотларида ҳам бу масала ечим топмаган.

Бизнингча, бу ерда Фитрат шеърнинг истилоҳий моҳияти ва жанр хусусиятини аниқлашга асосий эътиборни қаратган. "Адабиёт қоидалари" китобидаги ушбу бўлимнинг "Шеър" деб номланишидан ҳам буни англаш мумкинки, Фитратнинг Сўфи Оллоёрдан олинган мисраларни "шеър эмас, бир назм парчаси" дея баҳолаши унинг шоир ижодига ноҳолис муносабатини кўрсатмайди. Балки унинг зукко шеършунос эканидан далолат беради. 20—йилларда ҳатто, бугунги кунда ҳам ҳар қандай қофияли сўзларни шеър дейиш расмга киргани маълум. Воқеан, олимнинг юқоридаги фикрлари айнан шундай ноаниқликларга нуқта қўйиш учун

¹ Фитрат, шу асари, 22—бет.

айтилган эди. Ушбу масалага Фитрат бошқа асарларида ҳам тўхталилган.¹

Фитратнинг нуқтаи назарича, адабиётни ҳалокатга олиб борадиган, ўлдирадиган нарса — “тақлиддир”.² Бу инсонларнинг ҳар бир ишда ўзларидан юқорироқларга бемақсад “эргашувларидан келиб чиқади”.³ Тақлид, яна: “сон — саноқсиз шоирлар етиштирган даврнинг — да” ҳеч бир янгилик кўрсатмаслиги”га олиб келади.⁴ Мунаққид Белинский ҳам айнан шу тақлидчилиги учун, генеал рус санъаткори — Ломоносовни қаттиқ танқид этган эди.⁵ Чўлпон ҳам бутун мумтоз адабиётни “бир хил” деб нолиганда мана шу тақлидчилиқни кўзда тутган эди.⁶

Хўш, олимнинг тақлидга муносабати қандай мезонлар асосланган эди? Бизнингча, у “Шеър ва шоирлик” мақоласида фақат бадиият нуқтаи назаридан гапирган эди. “XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш” мақоласида эса бош мезон мазмун эди, яъни мазмун талабларидан келиб чиқилган эди. Унинг бу қарашлари В.Г.Белинский ва Чўлпон қарашлари билан яқин келади.

Умуман, Фитратнинг адабиёт ҳақидаги хулосалари қуйидагича. Адабиёт — сўз санъатидир. Унинг асосини “туйғулар тўлқини” (Ҳозирги термин билан — пафосга яқин тушунча) ташкил қилади. Адабиётнинг вазифаси: “Ўзгаларда шу туйғуларни уйғотмоқ; уларнинг қонини қайнатмоқ, сингирларини ўйнатмоқ (эстетик завқ бермоқ), миясини титратмоқ, сезгиларини кўзғатмоқ” (яъни онгига таъсир этмоқ, тарбияламоқ)дир. Адабиётнинг бундай талабларга жавоб бериши учун шакл ва мазмун мослиги шарт. Адабиётни чин маънода ҳалок қиладиган нарса — бу тақлиддир. Ҳақиқий адабиёт тақлиддан ҳоли бўлмоғи лозим.

Олимнинг ушбу қарашлари замонавий адабиётнинг умумэстетик, умумфалсафий талаблари билан мос келадики,

¹ Фитрат А. Қутадғу билик // Маориф ва ўқитғучи. 1925, 2 — сон, 69 — бет.

² Фитрат А. Шеър ва шоирлик // «Иштрокион», 1919, 25 июл.

³ Фитрат А. Бедал (бир мажлисда). М.: 1923.

⁴ Фитрат А. XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш // Аланга, 1929 й., 2 — сон.

⁵ Белинский В.Г. Адабий орзулар. — Т.: Ф.Улоом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 18 — бет.

⁶ Чўлпон Адабиёт надири. — Т.: Чўлпон нашр., 1994, 54 — 58 — бет. Бу ўринда «тақлид» деганда кўпроқ анъанавийлик кўзда тутилса ҳам янги бир адабиётнинг вакили бўлган Чўлпон ва Фитратлар бу ҳолатни салбий баҳолаганлар (— У.Ж.).

бу, албатта, Фитрат адабий – назарий қарашларининг бугунги кундаги аҳамиятини белгилайди.

Вадуд Маҳмуднинг адабиётнинг вазифаси масаласига бағишланган махсус асарлари бўлмаса ҳам, мавжуд асарларининг умумий руҳидан келиб чиқиб, маълум хулоса ясаш мумкин. Масалан, у ҳам юксак санъат гаражасидаги асарларнигина тан олган. Ҳатто ўзининг жадидача қарашларига ҳамоҳанг асарларда ҳам санъатий бир руҳ бўлишини истаган, шу мезонда ёндашган, талаб қўйган. У “Турк шоири Ажзий” мақоласида Сиддиқий – Ажзийнинг “ишқи, миллат ва Ватан ишқи” эканини “тақдир” этиш асносида, шоирнинг:

Банго қарорсиз ўлмақда бордур боис,

Қарори вермақда алдин қарордур боис, –

мисраларини келтириб шундай ёзади: “...кўрунғиз қарор сўзи билан қандай ўйнайдир. Бу эса Шарқ шоирлирининг эски, мўътабар бир хусусиятидир. Бунинг “маъно” жиҳатидан ҳам қандай тўла эканини оз мулоҳаза билан англашилади”.¹

Ф.ф.д.Б.Каримов В.Маҳмуд ижодий принципларини шундай баҳолайди: “В.Маҳмуд адабий – танқидий мақолаларида гоё ва мазмундан кўра кўпроқ санъатнинг нафосатига, яъни бадиияти, шакли, услуби ва тилига эътиборни қаратди”.² Агар “Турк шоири Ажзий” мақоласидаги умумий руҳ, шоирга бўлган хайрихоҳлик, шеърнинг маъно жиҳатига алоҳида эътиборни ҳисобга оладиган бўлсак, В.Маҳмудда гоёвийлик ва бадиийлик мезони бир хил бўлиб чиқади. Бунинг ижтимоий, руҳий асослари ҳам бор. У ёшлигидан жидидчилик руҳида тарбия топди.³ Маслаги эса миллат озодлиги эди.

Абдураҳмон Саъдий “Тўзал санъат дунёсида” номли мақоласида: “санъат асари юракларда бир ажиб тўлқун, бир ажиб лаззат, таъмли бир таъсир тугдирса, мияда ҳам қўзғалиш ясаса, бу асар ҳақиқий бир санъат асари бўлуб

¹ Маҳмуд В. Турк шоири Ажзий //Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. – Т.: Университет, 1993, 78 бет

² Каримов Б. Вадуд Маҳмуднинг 20 – йиллар адабиёт танқидчилигидаги ўрни. ф.ф.н...дис.автореф. – Т.: 1995, 9 – бет.

³ Қаранг: Каримов Б. Вадуд Маҳмуднинг 20 – йиллар адабиёт танқидчилигидаги ўрни. ф.ф.н...дисертация, – Т.: 1995, 1 – боб.

саналмоққа тамом ҳақли бўлади”, деб ёзади.¹ Унинг бу фикрлари Фитрат қарашлари билан анча яқин. Фитратшунос Ҳ.Болтабоев ёзганидек, у санъатни фақатгина “ўзни овутмоқ” ёки “руҳан ажиб бир лаззат қўзғатувчи восита”² деб билмаган. Санъатнинг “таъмли бир таъсир” (эстетик завқ), “мияда ҳам қўзғолиш яшаш” (онг ва тарбияга таъсир этиш) жиҳатларини ҳам тўғри кўрсатиб берган, тўғри таъкидлаган. Шу хусусиятлари сабаблари адабиётшунос Б.Дўстқораев А.Саъдийни “асарларни баҳолашдаги эстетик нуқтаи назари чекланганликда” айблайдики³, бунда олим марксча – ленинча методологияга асосланган эди.

Аmmo бу ерда бизни қизиқтирган нарса унга адабиётшуносларнинг берган турлича баҳоси эмас, балки ундаги фикрларнинг Фитрат ва Чўлпон⁴ фикрлари билан мос келишидир. Бунинг сабаби нимада экан? Фикрлар турли йилларда айтилган. Уларнинг ёшларида ҳам анча тафовут бор. Муҳит масаласида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Бу умумийликда қандай сир яширинган? Ёки бу ҳар бир санъатсевар инсоннинг адабиёт ҳақидаги стихияли тушунчасимасикин? Ва ёки, ягона ҳукмрон назариянинг мавжуд бўлмаганиданмикан? Бизнингча, бу фикрий яқинлик ҳар учала олимнинг шарқона “илми бадеъ” руҳида тарбия топганларидан келиб чиққанлиги ҳақиқатга яқинроқ.

Аmmo А.Саъдий бундай қарашларида собит тура олмади. Бошқа асарларида адабиётни: “ижтимоий муҳит, сиёсий ва иқтисодий турмуш... ўзаро домий курашда бўладиган фикрлар, манфаатлар”нинг кураш майдони деб тушунтирди.⁵

Демак, А. Саъдий қарашларда адабиётни соф санъат сифатида талқин этиш ҳам, ижтимоий ҳаётга боғлаш ҳам (яъни ижтимоий онг шаклларида бири деб тушуниш ҳам) бор. Шу сабаб адабиётшуносликда унинг ижоди ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Замондошларининг уни танқид қилишларига ҳам шу сабаб.⁶

¹ Саъдий А. Ғўзал санъат дунёсидаги // Инқилоб, 1922, 2 – сон.

² Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси, Ф.ф.д., дис. автореф. – Т. 1996, 16 – бет.

³ Дўстқораев Б.А. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи. – Т.: ТошДУ, 1989, 63 – бет.

⁴ Бу ерда Чўлпоннинг «Адабиёт надир» мақоласидаги фикрлар кўзда тутилмоқда. (Чўлпон, Адабиёт надир. – Т.: Чўлпон, 1994, 35 – 36 – бет.)

⁵ Саъдий А. Чигатой ва ўзбек адабиёти ва шоирлари. // Инқилоб, 1922, 9 – 10 сон, 174 – бет.

⁶ Қаранг: Ғози Олим «Адабиёт тўғрисида хато бир назар». // Маориф ва ўқитувчи, 1925, 4 – сон.

Отажон Ҳошимнинг адабиёт ҳақидаги қарашлари қандай? И.Ёқубовнинг ёзишича, у ўзига тўқ савдогарнинг ўғли (гарчи таржимаи ҳолида "синфий душман" деган тамгадан "деҳқон ўғлиман" деб ҳимояланган бўлса ҳам). Етти – саккиз ёшидан тарбиялаш учун рус оиласига асранди ўғил қилиб берилган. Хуллас, "бевосита шу тузум (шўролар тузуми – У.Ж.) тарбиялаб вояга етказган" авлоднинг типик вакили.¹

Унинг адабиётга қарашлари ҳам ҳаётининг шундай томонлари билан боғланади. Яъники, у "истибодга асосланган сиёсатнинг тобе жумҳуриятдаги энг ишончли вакилларида, генерал мундиридаги содиқ солдатларида ва айни замонда унинг қурбон"ларида биридир.² Бунинг билан бирга, Отажон Ҳошим замон олдига қўйган муаммоларнинг илмий ечимидан ташқари, сиёсий ечимини топишга ҳам масъула бўлган шахс эди. Унинг таҳлил методи (ўзи айтмоқчи) "социал – сиёсий" эди.³

Отажон Ҳошим адабиёт ва санъатни баҳолаганда, ҳукмрон мафкура ишлаб чиққан принципларга асосландики, бу ҳам юқоридаги сабабларнинг оқибатидир.

Унингча, адабиёт ҳар қандай даврда ҳукмрон синф мафкурасини ташувчи қуролдир. "Адабиёт ҳоким синф қўлида маҳкум синфларни ташкил этиш учун катта синфий кучдир. Маълум иқтисодий – ижтимоий муносабатлар орқасида бир давр адабиёти, бу муносабатда ҳукм сурган синф мафкурасини ташийди".⁴ Афсуски, олим ўзининг бу қарашларини "бирдан – бир тўғри қараш деб ҳисоблаган".⁵

Шунга қарамасдан, Отажон Ҳошим адабиётнинг "санъат ёғини" (О.Ҳошим) яхши ҳис қилган, тўғри баҳолаган. Унинг қарашларидаги бу қирра мумтоз адабиёт ҳамда жаҳид адабиёти вакилларига хусусан, Чўлпонга муносабатида яққол кўринади.⁶

¹ Ёқубов И. Отажон Ҳошимовнинг адабий – танқидий фаолияти. – ф.ф.н....дис. автореф. – Т.: 1993, 12 – 16 – бет.

² Шу манба – 13 – бет.

³ Шу манба – 16 – бет.

⁴ Ҳошимов О. Сўзбоши //Ўзбек адабиёти намуналари, С – Т.: Ўз – нашр, 1928, VI – бет.

⁵ Шарофиддинов О. Истиқлол фидоийлари: Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. – Тошкент: Шарқ, 1993, 132 – бет.

⁶ Батафсил қаранг: Ҳошимов О. Адабий мерос ва Чингачи адабиёти //Қизил Ўзбекистон, 1929, 16 июл; Ҳошимов О. Жаҳид адабиёти тўғрисида – «Қизил қалам» мажмуаси. II – жид. – Т.: 1929; Ёқубов И. Отажон Ҳошимовнинг адабий – танқидий фаолияти ф.ф.н....диссертацияси, 1993, II боби.

Демак, Отажон Ҳошим адабиётнинг вазифасини синфлар манфаати билан боғлаган. Шу билан бирга адабиётни санъат сифатида яхши ҳис қилган, тушунган. Ушбу жиҳатлари учун қадрлаган. Мумтоз ва жадид адабиётига ижобий муносабати ҳам шундан келиб чиққан.

Кўриб ўтдикки, бу тўрт олимнинг адабиётга қарашда ўзаро яқин келадиган фикрлари ҳам, зид фикрлари ҳам мавжуд экан. "Соф санъат" тушунчаси (Ойбек ўз тақризиди Фитратга нисбат берганидек) уларнинг бирортасида ҳам "соф" ҳолатда эмас. Фитратда адабиётни сўз санъати деб тушуниш билан бирга жадидчилик, туркчилик ғоялари билан синтез ҳолда акс этиши, В.Маҳмудда миллатни ғафлатдан уйғотувчи восита сифатида талқин этилиши, А.Саъдийда аниқ бир тўхтаб турган йўқлиги, О.Ҳошимда адабиётни санъат сифатида ҳис этиш, қадрлаш баробарида сифийлик принципларидан ҳоли тушуна олмаслик ҳоллари юқоридаги фикримизга далил бўлади.

Санъат ва санъат назариясига оид қарашлар Фитратнинг асосан иккита ишида ўз аксини топган. Буларнинг биринчиси "Адабиёт қоидалари" дарслиги.¹ Иккинчиси "Санъатнинг маншай" (келиб чиқиши ҳақидаги) мақоладир.²

Фитрат санъатга таъриф берганда, асосан унинг луғавий маъносидан келиб чиққан бўлса, санъат турларини белгилаш ва тасниф қилишда Оврўпо назариётчилари билан ҳамфикр бўлган. Шу маънода, "Адабиёт қоидалари" нинг услуб, адабий тур ва жанрлар; "эл адабиёти" каби бўлимлари кўп жиҳати билан татар адабиётшуноси О.Иброҳимов "Адабиёт қонунлари" (Қозон – 1919)га яқин келадикки, бу икки асарни қиёсий ўрганмоққа керакка ўхшайди. Шу маънода Фитратнинг санъат турлари бўйича қилган таснифини проф. Ҳ.Болтаоев Г.Поспелов таҳрири остида чиққан "Адабиётшуносликка кириш" дарслигига ўринли қиёслайди.³

¹ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Т.: Ўқитувчи, 1995; Олдинги нашри: Фитрат А. Адабиёт қоидалари (Адабиёт муаллимлари ҳам ҳавасмандлари учун қўлланма). – Т.: 1926 йил.

«Адабиёт қоидалари» китобининг «Санъат» деб номланган бўлимида Ҳ.Болтаоевнинг диссертациясида батафсил тўхталинганни назарда тутиб, асосан «Санъатнинг маншай» мақоласи устида фикр юритишни озим топдик. Фақат баъзи керак ўринлардагина бу асарга мурожаат қилишимиз мумкин (– У.Ж.).

² Фитрат А. Санъатнинг маншай (келиб чиқиши) // Маъриф ва ўқитувчи, 1927, 5 – сон.

³ Болтаоев Ҳ. XX аср боши ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси, Ф.ф.д.-дис. – Т. 1996, 40 – бет.

Аммо Фитрат адабиётга таъриф бергани каби санъатга таъриф беришда ҳам ўта жўнлаштириш йўлидан борадики, оқибатда Ойбекнинг қатъий эътирозига учрайди.

Ойбек О.В.Трахтенбергнинг "Инқироз санъати — идеясиз, инқилоб санъати, аксинча — идеалидир" деган тезисига асосланиб, Фитрат таърифини ғоясизликда, санъатнинг "ижтимоий ҳодиса" (Луначарский) эканини тушунмасликда айблади. Шу ўринда Ойбек Фитратни бу таърифини "Муҳиддинбекнинг таърифига" ўхшатдики, бу турк адабиётшуноси, "Янги адабиёт" номли асар муаллифи — Муҳиддин афанди бўлса керак. Муҳиддинбек ҳақида О.Иброҳимовнинг "Адабиёт қонунлари"да (Қ., 1919, 6—бет) маълумот бор.¹

Бизнингча, Ойбек Фитратнинг санъатига берган таърифини чуқурроқ таҳлил этганда, бу таърифда ижтимоийликдан том маънода узилиш ҳолати йўқлигига амин бўлган бўлар эди. Фақат Фитратда ижтимоийлик адабиёт ва санъатни ижтимоий онг шакли сифатида талқин этишда эмас, унинг ижтимоий муҳитда бажарадиган вазифаси (функцияси — "ўзгаларда ҳам шу тўлқунни яратмоқ")га асосий эътиборни қаратиш шаклида акс этган. Бу, маълум маънода унинг жаидча қарашларининг ифодаси эди. Жаид адабиётининг ўзагида "ўзгаларга таъсир этиш" ётишини эслайлик. Акс ҳолда, Фитрат ўз эътиқодига зид йўлдан борган бўлиб чиқар эди. "Санъатнинг маншаи" (келиб чиқиши) мақоласида санъат назариясига оид фикрлар ривожлантирилди. "Адабиёт қоидалари"да санъатга содда таъриф бериш билан чекланилган бўлса, бу мақола санъатшунослик тарихига экскурс қилиш, санъатнинг келиб чиқиши ҳақида мавжуд фикрларни ташхису таҳлил қилиш, баҳсларга киришиш ўлароқ илмийлик касб этади.

Фитрат санъатнинг ўта қадимий экани ҳақидаги мавжуд фикрларни, маълум (Франциядаги "Моделон" ғоридан топилган, мамонт расми туширилган тош, "Оврўпо музаларида"ги турли осори атиқалар ҳақида) далилларни келтириб ўтгандан кейин: "Инсонлик тарихида бу қадар эски ўрун тутқон, санъатнинг пайдо бўлиши қандайдир? Бунга

¹ Ойбек М.А.Т.ХIV том.Т.: 1979, 42—бет

сабаб нима эмиш?", — деган савол қўяди.¹ Саволга жавоб тарзида бу масаланинг олимлар томонидан "турлича изоҳ этилиши, бундай қарашлардан бири — санъатнинг келиб чиқишини" диний туйғуларга боғлаб талқин этиш эканини таъкид этади. Эскурс мазмунидан ва баъзи очиқ эътирфлардан Фитратни баҳсга чорлаган бундай қарашлардан бири анимистик тушунчаларга асосланувчи Спенсер назарияси, иккинчиси психологик мактаб вакиллариининг қарашлари деган фикрга келиш мумкин.² Манбаларнинг гувоҳлик беришича, муайян даражада психологик мактаб билан боғлиқ бўлган Зигмунд Фрейд (1856 — 1939) асарлари 20 — йилларнинг ўрталарига қадар рус адабиётшунослигининг эътибор марказида бўлган. Бу марксча назарияни фрейдизм биан мувофиқлаштиришга уринишларда кўринган. Жорий сиёсат эса психологик мактаб каби, фрейдизмни ҳам зарарли деб топган. Оқибатда бу назарияни марксизмга асосланиб, инкор этиш танқид қилиш бошланган.³ Ушбу ҳолат ўзининг барча зиддиятлари билан Фитрат мақоласида ҳам акс этган.

Фитрат санъатнинг пайдо бўлиши ҳақидаги маълум назарияларни рад этиб, қуйидаги хулосаларни олдинга суради: "Шунинг учун буларнинг (санъат турлари ҳақида гап кетаяпти — У.Ж.) туғилишларини динга, маънавиятга эмас, моддий ҳаётга боғлаш мувофиқдир".⁴

Уни бу хулосага олиб келган омилларни кузатайлик. Мақолада мусиқа, тил ва сўз санъатининг келиб чиқиш сабаблари ҳақида сўз юритилаётиб, "инсонларнинг ҳайвонлиқ даври" (ибтидоий жамоа тузуми), "ўз — ўзини сақлаш" (яшаш учун кураш), "биргалашиб ов қилиш" (ибтидоий одамларнинг яшаш шарт), "диний туйғулардан

¹ Фитрат А. Санъатнинг машаи (келиб чиқиши) // Маъриф ва ўқитғучи, 1927, 5 — сон, 37 — бет.

² Маълумки, психологик мактабга немис олими Вильгельм Вундт (1832 — 1920) асос солган бўлиб, мазкур мактаб мифлар, туш кўриш ва галлюцинация каби психологик ҳолатларни ўрганиш, таҳлил қилиш негизда поэтик тадқиқнинг янги методини ишлаб чиққан. Рус адабиётшунослигида бу методнинг татбиқ этилиши фольклоршунос олим А.А.Потебня (1835 — 1891) номи билан боғлиқ. Унинг издошлари Д.Н.Овсянко — Куликовский, А.Г.Горифельд, Б.А.Лезинлар бўлиб, ушбу метод, шўро сиёсати қатъий таъқиқланган 20 — йилларнинг ўрталаригача, рус адабиётшунослигида етакчи ўрин тутган. Фитратнинг шу йилларда Москвада ишлагани, шу кайфиятдаги олимлар (формал мактаб вакиллари) билан ҳамкорлик қилгани ҳисобга олинса, масала ойдинлашади (— У.Ж.).

³ Фрейд З. Психология бессознательного (Составитель научный редактор, автор вступительной статьи М.Г.Ярошевский). М. Просвещение, 1989, с. 3-4-9.

⁴ Маориф ва ўқитғучи, 1927, 5 — сон, 40 — бет.

йироқ бўлган давр" (мифологик қ
(меҳнат ритми асосида тил, адаби
бўлиши)¹ каби сўз ва иборалар т
Буни марксча истилоҳлар билан со
фақат ифоданинг соддалигида эканин

Фитрат мақоласида тилнинг и
шундай ёзилади: "(Ибтидоий ода
теграларида юрғон ов ҳайвонларидан
жониворлардан бир-бирига хабар
товушлар бошда ниманинг, қайси и
эсалар, бора-бора, такрорлана
нарсаларнинг мана шул ишнинг исми бў

алоқа қилиши
натижасида па
Агар
мурожаат
Энди
боғлаш

Миз, ҳалиги
Мана шу
ёқлаб
эта
У

шундай бўлуб, одамларда энг биринчи сўзлар иш,
меҳнат, ўзни сақлаш натижасида майдонга келган. Бшда
бу тилнинг сўзлари жуда ооз бўлгон. Лекин бора-бора
иктисодий ҳаётнинг ўсуши билан бирга тил-да ўсган,
сўзлар кўпайган. Иштиқоқ йўллари кенгайган".² Шу
ўринда айтиб ўтиш керак: Фитрат адабиётнинг ("Халқ
ашулалари" — Фитрат таъбири) вужудга келишини ҳам
ушбу жараённинг давоми сифатида кўрсатади. Дарҳақиқат,
унинг сўз санъатининг бошланишини фольклор билан
боғлаши асосли бўлиб, дунё олимларининг фундаментал
тадқиқотларида ўз исботини топган.

Энди Фитратнинг юқоридаги фикрларига асос бўлган
деб тахмин этилган жумлаларга эътибор қаратамиз: **"Уюшган
кишилар шу даражага етдиларки, уларда бир-бирларига
нималарнидир айтиш эҳтиёжи туғилади. Бу эҳтиёж ўзига
керакли органни вужудга келтирди: Маймуннинг
тараққий қилмаган ҳиққилдоғи аста-секин, лекин
тўхтовсиз модуляция йўли билан борган сари тараққий
қилган модуляция учун ўзгариб турди. Оғиз органлари
аста-секин аниқ-равшан товушлар чиқаришни ўрганди"**³
(Барча таъкидлар бизники — У.Ж.).

Ушбу назария тўлиқ амалда бўлган жамиятда бу
қарашлар шундай аниқ тезисларда ифода топадики, бу айнан
Фитрат адашган йўлнинг интиҳоси эди: "...инсон нутқи
ижтимоий меҳнат процессида ибтидоий одамларнинг ўзаро

¹ Қавс ичидаги сўзлар қўштирноқ ичидаги сўзларнинг марксча ифодаси.
² Фитрат А. Санъатнинг маншай // Маориф ва ўқитгучи, 1927, 39 — 40 — бет.
³ Маркс К., Энгельс Ф. Танланган асарлар, II — том, — Т.: Ўздавнашр, 1959, 83 — бет.

алоқа қилиши ва фикр алмашинувиға бўлган эҳтиёж натижасида пайдо бўлди”.¹

Агар ушбу далиллар Фитрат марксизм назариясига мурожаат этган, деган фикрнинг исботи учун етарли бўлса, энди масаланинг юқорида айтганимиз “зиддиятлар” билан боғлиқ иккинчи томонига ўтсак.

Юқорида ҳам кўрдикки, марксча адабиётшунслик ўз табиатига зид бўлган – инсон руҳиятини ижтимоийликдан ҳооли индивидуал хусусиятлардан келиб чиқиб таҳлил қилувчи назариялар билан келишолмайди. Масалан: ритмнинг табиий ҳодисалар билан боғлиқлиги ҳақидаги қарашлар шўро адабиётшунослигида шундай баҳоланган эди: “биологик ритм бўлган юрак фаолиятининг ҳаракати денгиз тўлқунларининг даврий ҳаракати билан ёки меҳнат жараёнидаги ритм билан боғлиқ (К.Бюхлер), деб ҳисобланади. Бу фикрлар, шеъринг ритмнинг моҳиятини вульгар изоҳлашдан бошқа нарса эмас”.² “Санъатнинг маншай” мақоласида ҳам ички мантиқий зидликка йўл қўйиш, айнан шу – ритм масаласида содир бўлган, яъни Фитрат ҳам бу масалага К.Бюхлер каби ёндашган ва ўзи асосланган назарияга зид фикрни айтган эди. Кўчирмага диққат қилайлик: **“Хоҳ рақс чоғида, хоҳ иш чоғида “оҳ-уҳ”, “ҳайт-ҳуйт” товушларининг ибтидоий бир оҳанг билан, ритма билан чиқиши маълумдир. Рақс замонида ёлғиз ҳалиги товушлар эмас, нафас олиш ҳам рақс ҳаракатларининг ритмасига тобе бўлуб қоладир”**³ (таъкид бизники – У.Ж.).

Бу бир далил, иккинчи далил ҳам биогенетик назария билан боғлиқ. Мақолада рақс санъатининг келиб чиқиши ҳақида шундай ёзилади: “Инсонларда, ҳатто ҳайвонларда энг катта бир шодлиқнинг бергани ҳаяжони, таъсири кўрунган бу сакраб – ўйнашлар, шубҳа йўқки, рақснинг илк бошланғич шаклидан бошқа нарса эмасдир. Мана шу тонуклар кўрсатадики, инсонлар ҳали ҳайвонлиқ даврида яшағанда, ҳайвонлиқ давридан инсонлиқ даврига ўтишнинг биринчи пайтларида, яъни диний туйғулардан жуда ҳам йироқ

¹ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов У. Ўзбек тили Т.: Ўқитувчи, 1979, 9 – бет.

² Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча – ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1983, 273 – бет.

³ «Маориф ва ўқитғучи», 1927, 5 – сон, 39 – бет.

бўлгонларида рақснинг бошланғичи деганимиз, ҳалиги сакраб—ўйнашлар улар орасида бор эди”.¹ Мана шу келтирган кўчирманинг ўзида марксча назарияни ёқлаб туриб инкор этиш, номарксча назарияни эса инкор эта туриб ёқлаш ҳолатига, яъни фикрий зиддиятга йўл қўйилган. Яъни санъатнинг юзага келиши ижтимоий аспектда эмас, биологик аспектда талқин этилган.

Зигмунд Фрейд психоанализида, инсондаги кўчирмада келганга ўхшаш сакраб—ўйнаш каби ондан ташқари (гайришуурий) ҳолатлар “безсознательное”, термини билан берилдики,² бунинг марксча назарияга ётлигини ва Фитратда юз берган фикр зиддиятини яна бир марта такрорлашнинг ҳожати бўлмаса керак.

Ушбу фикрларимизни қуйидагича хулосалаш мумкин: а) Фитратнинг “Адабиёт қоидалари”да акс этган санъат ҳақидаги фикрлари жўнроқ (ноилмийроқ) моҳият касб этган. Бунинг бош сабаби санъатни, асосан, “соф санъат сифатида ва, қисман жаҳидча позициядан талқин этиш бўлса, ёрдамчи сабаби қўлланманинг “адабиёт ҳавасмандлари”га мўлжалланганидир.

б) Шундан сўнг Ойбекнинг ўринли—ўринсиз эътирозлариغا учраган Фитрат кейинги ишида марксча назарияга асосланишга уринган, аммо ўзидаги шоирона таъб, жаҳидча дунёқараш, Москвада ўзлашган турли фикрларга қўшилиб, асосий масалаларда мантиқий зидлик келиб чиқишига сабаб бўлган.

Фитратнинг замондошларидан А.Авлоний ҳам санъат ҳақида мақола ёзиб, қабила—уруғчилик даврида ёрларда яшаган инсонлар кўрган нарсаларининг шаклини тошларга ўйиб ишлашлари, турли ҳайвонлар шаклини чизишга интилишлари рассомлик ва ҳайкалтарошлик санъатини туғдирган деган фикрни олдинга сурган эди. Тил ва сўз санъатининг (қўшиқларнинг) келиб чиқишини эса турли табиий оовозларга (қушларнинг сайраши, шаршараларнинг

¹ Шу манба — 39 — бет.

² Фрейд З. Психология безсознательного, М.: Просвещение, 1989, с. 440-442. Психоанализга оид лугатда «безсознательное» қисқача ибора билан «ўзга номтаълум ўзлик» деб изоҳланади. Чарльз Ройкрафт «Критический словарь психоанализа», Санкт-Петербург. Восточно-Европейский институт психоанализа, 1995. - с. 13-14

овозлари каби) тақлид қилишдан келиб чиққан, деб тушунтирган эди.¹

Адабиётшунос Б.Дўстқораев Авлонийнинг бу қарашларини "содда материалистик"² деб талқин этадики, мазкур фикр содда материалистик ва тоовушга тақлид деб тўлдиришга муҳтож.³ Авлоний қарашлари маълум хусусиятлари билан Фитратга яқин келса ҳам, ўзига хос соддалиги ва фикрий бутунлиги томонидан ажралиб туради. Ушбу қарашлар баъзи жиҳатлари билан антик давр файласуфи Демокрит қарашларига ҳам монандки, бу Авлонийнинг мазкур қарашларидан ҳам воқиф бўлганини кўрсатади.⁴

Абдураҳмон Саъдий санъатнинг моҳиятини шундай тушунтиради: "Гўзал санъат оҳанглик сўзларни ҳаракат ва қилиқлар, товушлар, чизиқ ва ранглар, шакллар орқали бир куч, ҳаяжоннинг ташқарига чиқарилишидир".⁵ Бу содда таъриф кўп жиҳатлари билан Фитрат ва Авлонийлар фикрига монанд бўлса ҳам, бошқа томонлари билан Отажон Ҳошимга яқинлашади. Бу кишилик жамиятида турли, "мақсаду гоялар"нинг мавжуд бўлиши ва санъатни шундай гояларни акс эттирувчи восита сифатида баҳолашда кўринади.⁶

Бироқ олим орадан кўп ўтмай юқоридаги фикрига ҳам қарама-қарши тезисни илгари сурди. А.Авлоний ижоди санъат нуқтаи назаридан тафтиш этилган ушбу жумлаларга эътибор қилинг: "Унинг (Авлонийнинг — У.Ж.) тизмаларида сиз қанча шеър изласангиз, шунча фикр ҳам ваъзга учарсиз, унда ҳамон бол ўрнига қора нон еярсиз".⁷

А.Саъдийда кўринган фикрий зиддиятларни қуйидагича ҳулосалаш мумкин. Биринчидан, А.Саъдий санъатнинг ҳар

¹ Авлоний А. Саъдиев анфиса // Инқилоб, 1922, 1-сон, 41-бет.

² Дўстқораев Б.А. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи. — Т.: ТошДУ, 1989, 61-бет.

³ Авлоний ўз қарашларига Оврупа ва рус санъатшуносларининг фикрларига асосланган. «Товушга тақлид» назарияси шу минтақаларда юзага келган. Ушбу назария адиб қарашига яқинроқ бўлгани учун, бунга асосланган бўлиши эҳтимол (— У.Ж.).

⁴ Овсянников М.Ф. «Эстетика: в пролом, настоящем и будущем». — М.: Посвящение, 1988, — С 15-16. (Демокрит ҳам санъатнинг пайдо бўлишини турли паррандалар ва хайвонларнинг фаолиятига тақлиддан келиб чиққан деб тушунтиради.—У.Ж.).

⁵ Саъдий А.Гўзал санъат дунёсидаги//Инқилоб, 1922,2-сон, 41-бет.

⁶ Саъдий А. Чигатой ва ўзбек адабиёти ва шоирлари. //Инқилоб, 1922, 9-10-сон.

⁷ Саъдий А. Ўзбек ёш шоирлари (М.Бехбудий теграсида йиғилган ёзгучилар). Б.Каримов нашрга тайёрлаган. //Ватан, 1996,5 декабр

қандай турини инсоний туйғулар ("ҳаяжон" — А.С.)нинг ифода воситаси деб билди; иккинчидан, туйғулар табиатига зид равишда санъатни ижтимоий муҳит, синфий ғояларнинг қуроли сифатида кўрсатди; учинчидан, ўзининг бу фикрига ҳам қарши бориб, ижтимоий шеърлар (Авлоний)ни танқид қилди. Кўринадики, бу масалада ҳам Саъдий ягона позицияда тура олмаган.

Отажон Ҳошим қатъий суратда санъатни ҳукмрон мафкуранинг ташувчиси деб билди. Бу тушунча олимнинг санъат ва адабиётга қарашларини белгилади. "...Эски маданий меросда, — кўб нарса феодализм, капитализм фикрига боб қилинган, бу жамиятда ҳукм сурган синфларнинг руҳи киритилган". Бундай фикрлар, айниқса, услуб масалаларининг баёнида яққолроқ зуҳур этади: "Ҳар бир услубнинг умумий ҳарактери, ҳар вақт маълум даврнинг ижтимоий ва руҳий хусусияти билан белгиланади. Бир адабий услуб, асосий ғояси эътибори билан маълум тарихий даврдаги жамиятнинг ижтимоий — руҳ турмушининг махсус (адабий) таъбиридир".¹ Бироқ футуризмга муносабатда олим ички "мен"идаги санъатсеварлик балқиб чиққанки, бу унинг футурист шоир Олтой ижодини "прлетариат учун вақтинча бир адабиёт" деб баҳолашига олиб келган.²

Демак, олим санъатнинг келиб чиқиши, моҳияти, вазифасини белгилашда синфийлик позициясида туради. Аммо пролетариат адабиётининг қуруқ гудогу, "тарақа — туруқ"лардан иборат бўлишини ҳам инкор этади.³ Бадииятда юксак бир адабиёт сифатида кўришни истайди, шунини талаб қилади.

Хуллас, санъат назарияси, унинг моҳияти, вазифаси ва келиб чиқиши масалаларини 20 — йиллар илмий

¹ Ҳошимов О. Сўзбоши //Ўзбек адабиёти намуналари, I-жилд С—Т: Ўзнашр, 1928, V—VII—бет.

² Ҳошимов О. Сўзбоши //Ўзбек адабиёти намуналари, I-жилд С—Т: Ўзнашр, 1928, V—VII—бет.

³ Футуризм асримизнинг 10 — йилларида Россияда юзага келган адабий оқим бўлиб, икки тармоққа эга бўлган. Уларнинг бири эгофутуристчилар; иккинчиси, кубофутуристчилардир. Буларнинг фикрича, бадий асарда сўзнинг маъноси эмас, балки товушлар жарангдорлиги асосий роль ўйнайди. Рус шоири В.Маяковскийнинг маълум муддат шу оқимга эргашгани, шаклшунослик мактаби вакиллариининг қарашларида ҳам шунга яқин фикрларнинг борлиги бу оқимга юзаки ёндашмоғ нотўғри эканини, бу ҳодисани чуқур ўрганиш лозимлигини кўрсатади. 20 — йиллар ўзбек шеърлятида эса бу оқим қарашлари тўла маълум бўлмаган. Олтой каби шоирлар ижодида эса юзаки бир тақлид сифатида намоён бўлгани учун ҳам О.Ҳошимовни қониқтирмаган бўлиши мумкин. (— У.Ж.).

жамоатчилиги турлича талқин этганлар, турли нуқтаи назардан ёндашганлар. Бу борада умумий фикр яқинлиги ҳам йўқ эмас. Масалан, уларнинг барчасида санъатнинг моҳияти туйғуларга боғланади. Ўзаро зид фикрлар эса уларнинг дунёқарашларини шакллантирган ботиний ва зоҳирий омилар билан боғлиқ.

б) адабий меросга муносабат

Фитрат ўзининг "Ўқу" (ўқи)¹, дарслигида тарихни "ибрат олмоқ" воситаси деб таърифлаган эди. Ушбу ақидасига содиқ қолиб, адабиёт тарихини ҳам ибрат манбаи деб билди. Мумтоз адабиётга муносабати ҳам шу негизда шаклланди. "Чигатои гурунги"даги амалий фаолият, илмий имкониятнинг деярли шу йўлда сарфланишининг ўзи ҳам бу фикрларни далиллайди, ривожлантиради, тўлдиради.

Фитратнинг адабий меросга муносабати "Шеър ва шоирлиқ" (1919) мақоласидаёқ кўзга ташланган эди. Бунда олим мумтоз адабиётга хос туркум хусусиятларни ижтимоий – адабий ҳодисаларга боғлаб тушунтиради. Хусусан, илк мусулмонлик даври адабиётини "иярув адабиёти", деб атаганда,² турк адабиётига араб – эрон шеър қоидаларининг истисносиз олиб кирилишини кўзда тутган, буни ёқламаган эди. У бундай хулосага араб, эрон, турк

¹ Фитрат А. Ўқу (ўқи), Бoku, 1917. 52 – бет. Мазкур дарсликнинг асосий қисмларини «Ватан» газетаси (1996 йил, 19–20 сонлари) да эълон қилдирган эдик. Кигобнинг «Ўқу» деб номланиши баъзи бир тушунмовчиликларга, эътирозларга сабаб бўлди. Бунинг изоҳи нашрга ёзилган сўзбошида ақс этган бўлса ҳам, баъзи қўшимчалар қилиш зарур кўринади. Бизгача барча манбаларда дарслик «Ўқув» шаклида бериб келинди. Тилшунослик қоидаларига кўра эса ўқув ҳаракат номибўлиб, ўқимоқ деган маънони беради, яъни иш – ҳаракатнинг маълум замонга ёки маконга муносабатини белгиламайди. Китоб бошдан – охиригача, мактабга тарғиб руҳида бўлгани учун унинг сарлавҳаси ҳам бу руҳни ифодалаш табиий. Шу сабаб биз «Ўқу» (ўқи) буйруқ феълни дарслик характери ни тўлиқроқ ифодалайди деб ҳисобладик. **Иккинчидан**, китоб рус тилида «Чигтай» деб таржима қилинган (манбанинг 62 – саҳифаси). Таржима асар руҳини тўла қамрай олмаса – да, биз тўғри деб топган «ўқи»га яқин маънони ифодалайди. **Учинчидан**, баъзи сўзлар таркибида «у» нинг ўрнида «и», «и»нинг ўрнида «у» қўлланиши 10–20 – йиллар имлосига хос ҳодиса. [Масалан: Қарши – қаршу; ўқи – ўқу; ёмғир – ёмғур; надир – надув ва ҳ.к.]. Дарвоқе, ўқи сўзини ўқу шаклида А.Авлоний ҳам қўллаган экан.

Ўқуғон жоҳил ўлмазди,

Ўқу эй хушфиғон булбул –

(«Булбул» шеърдан, А.Авлоний. Ўсон миллат, (нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муамлифлари: Б.Қосимов, Ш.Ризаев) – Т.: «Шарқ», 1993, 18–19 – бет.

Хатто 20 – йилларда ҳам «ўқи» феълни «ўқу» шаклида қўлаш давом этганини далиллар кўрсатмоқда. Саъдий «Гўзал санъат дунёсида» //Иқтилоб, 1922,2 – сон, 39 – бет.) Айнан: «ўқинган» сўзи «ўқуғон» ёзилган (–У.Ж.).

² Фитрат А. Шеър ва шоирлиқ // «Иштрокиюн», 1919, 25 июл. Қайта нашри // Туркистон, 1993, 1 июл. (нашрга тайёрловчи: Ж.Худойбердиев).

тиллари хусусиятларининг аруз вазни қоидаларига мос келиш даражасини ўрганиш, муқояса қилиш орқали келган эди.

"Адабиёт қоидалари"да эса бундай фикрлар ривожлангирилди. Буни олимнинг баъзи турк адабиётчилари билан баҳси мисолида кўриб ўтсак.

Олимга усмонли шоири Тавфиқ Фикратнинг "Ёғмур" (ёмғир) шеъри вазни (мутоқориби мусаммани мақсур) бу табиий ҳодиса билан уйғунлик касб этади дейилган фикрлар мантиқсиз бўлиб туюлади. "Чунки, — деб эътироз билдиради Фитрат — Тавфиқ Фикратнинг ғафсатғувчи¹ вазнида форс шоири Фирдавсий ўзининг "Шоҳнома"сини ёзғон... Навоий ҳам шул вазнда ўзининг "Искандарнома"сини ёзғон.² Онда буюк уруш майдонларини бутун фожеалари билан кўрсатғондир"лар. Шунинг учун "бизнинг тилимизни форсий — араб сўзлари билан тўлдирмағонча, бу вазнларни усталик билан ишлатиб бўлмайди"³ (эътибор қилинг: етти йил олдинги ("Шеър ва шоирлик" — 1919) қараш деярли ўзгармаган). Кейинчалик "Аруз ҳақида" китобида бу муносабат баъзи ён беришлар билан давом этди.⁴ Арузнинг туркийлаштирувчи "чирманда усули"нинг ишлаб чиқилиши билан эса яқун топди. Демак, Фитратнинг мумтоз адабиётга муносабати кўп ҳолларда арузга туркона ёндашиши билан боғлиқ. Бу биринчи томони.

Фитрат "Ўзбек адабиёти намуналари"да мумтоз адабиёт таркибидан: "Халқимизнинг, ўлкамизнинг ижтимоий — иқтисодий ҳолларига оид хабарларни... истаб топиш жуда қийиндир", деб ёзди.⁵ Аммо шунга қарамасдан, бу адабиётни ўрганиш лозим. Чунки, биринчидан, уни ўрганиш орқали ўтган тарихимиз ҳақида тасаввур оламиз; иккинчидан, уларнинг "тарихий санъатларини текшириш"⁶, тажрибаларини ўрганиш орқали янги пролетар адабиётини вужудга келтириш мумкин. Бунда олимнинг ўта устамонлик

¹ «Навоий луғати»да «ғавс»нинг икки маъноси берилган 1) Улуғ мададкор; 2) шўнғиш; шўнғимоқ. Гарчи бу иккаласи ўзаро боғлиқ бўлса — да, Фитратдан келтирилган матнга иккинчиси мос келади. (— У.Ж.).

² Бу ерда А.Навоийнинг «Сади Искандарий» достони кўзда тутилмақда.

³ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. — Т.: Ўқитувчи, 1995. 47 — 48 — бет.

⁴ Батафсил қаранг: Фитрат. Аруз ҳақида. — Т.: Фанлар комитети, нашр., 1936, 18 — 20 — бет.

⁵ Фитрат А. Ўзбек адабиёти намуналари, С — Т.: Ўздавнашр, 1928, XII — бет.

⁶ Ёқубов И. Отажон Ҳошимовнинг адабий — танқидий фаолияти. — ф.ф.н. ...дис. автореф. — Т.: 1993, 16 — бет.

билан адабий меросни ўрганишга йўл очаётганини англаб олиш қийин эмас. Шу маънода И.Ёқубовнинг "...Чигатой адабиётига муносабатда А.Фитратнинг бутун муроса—ю мадоралар ичида балқиб турган қарашлари масаланинг ўша пайтдаги энг тўғри ечими бўлган эди..." деган фикри юз фоиз ҳақ. Таассуфки, "муроса—ю мадора" йўли ҳам давр машинаси олдида дош беролмади. Янгидан—янги сиёсий танқидлар, асоссиз айбловларга йўл очди, холос.¹

Фитратнинг мумтоз меросга муайян муносабати, биринчидан, арузга туркона ёндашиш принципи билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, замон мураккабликлари билан изоҳланадиган баъзи ён беришлари ҳам, унинг мумтоз меросга бўлган муҳаббатига, унга ижобий қарашига соя сола олмаган.

Мумтоз мерос намуналарини замонга мувофиқлаштириб сақлаб қолишда Отажон Ҳошимнинг ҳам маълум роли бор. Тадқиқотчиларнинг эътирофларидан, қолаверса, асарларидан фаҳмласа бўладики, кўпгина ижтимоий фанлар ҳамда сиёсий билимда (Ўзбекистон миқёсида) унга тенг иккинчи шахс бўлмаган. У ўз ишларида, асосан, Ғарб назарийчиларининг асарларига таянган. Мумтоз адабий масаласида Маркс, Энгельс, Ленинлар қаторида Плеханов, Фриче, Луначарскийларга мурожаатини кўрамыз. Пролетариат адабиёти ўзигача бўлган адабиётнинг меросхўри бўлиши лозим, аммо адабиёт меросдан керакларини олиб, пролетариатга мос келмаган томонларини олмаслик керак деган фикрларда Лениннинг "адабий мерос" ҳақидаги қарашларига суянади. Унинг қарашларини тўғридан—тўғри адабиётга татбиқ этиш керак, деб билади. Аммо ўзи тўғри деб билган баъзи масалаларда Плехановдек устозлари билан ҳам баҳс этишдан тоймайди.

Масалан, Плеханов "соф санъат" ўзаро ички курашлар туфайли юзга келган деса, О.Ҳошим бу фикрнинг Чигатой адабиётининг ривожланиш тамойилларига мос эмаслигини исботлаб кўрсатди.²

Демак, у масалага вульгар—социологиянинг баъзи вакиллари каби кўр—кўрона ёндашмади. Бундан уни чуқур

¹ Бу ерда Ж.Бойбўлатовнинг «Ўзбек адабиётда чигатойлик» мақоласи кўзда тутилмоқда // Қизил Ўзбекистон, 1929, 3—сон.

² «Ўзбек адабиёти намуналари». — Ўзнашр, 1927, VIII—бет.

илми ва истеъдоди сақлаб қолди. Чигатой адабиёти намуналарини нашр этгириш ва асраб қолишда у "ўрта йўлни" топди. Бу ҳам унинг ақл-заковатидан далолат. "Ўзбек адабиёти намуналари"га ёзган сўзбошиси эса адабиётимиз тарихини ўрганишда ўзига хос аҳамиятга эга.

20-йилларда А.Саъдийнинг имом Ғаззолий, Форобий, Аҳмад Яссавий каби буюк Шарқ мутафаккирларига бағишланган туркум мақолалари эълон этилган. "Чигатой ва ўзбек адабиёти ва шоирлари" мақоласида эса қадимги битиктошлардан "Қутадғу билик"кача бўлган даврни тадқиқ қилган. Мақола мундарижасида "Тукю даври, илк мусулмонлик, арабчилик даври" каби атамаларнинг учраши ҳам фикримизга далилдир.¹ (Ушбу мақоланинг биринчи қисми "Инқилоб"нинг 1922 йил, 7-8 сонларида нашр этилган бўлиб, унда асосан, Чигатой адабиёти, Темурийлар, Шайбонийлар даври адабиёти ҳақида гап кетади.)

Энди масаланинг ҳал этилиш даражасига келсак, А.Саъдий турк адабиётининг шаклланиши, ривожланиши босқичларини ижтимоий муҳит, иқтисодий шароит билан боғлайди. Яна бир шарти сифатида "фикрлар қарама-қаршилиғи" (синфий кураш)ни олади. У адабиётнинг тарихийлик томойилига, тил ва услуб масалаларига ҳам эътибор қаратган. Масалан, Ўрхун-Энасой тошбитиклари хусусида шундай ёзади: "Бу ҳайкалларда умуман, туркларнинг футуҳоти, қаҳрамонлиқлари, галабалари, давлат идораси усуллари баён ва тасвир этиладир. Ҳам Кул Тегин, Билга Ҳоқоннинг ходимат ва ботурлиқлари тасвир қилинадир"².

Кўчирмадаги "баён" ва "тасвир" сўзларига эътибор қилайлик. Тадқиқотчи бу ерда "баён"нинг ўзи билан ҳам чекланиши мумкин эди. Нима учун "баён" сўзининг ёнига "тасвир" сўзини ҳам қўшиб ишлатди? Бизнингча, у "баён" сўзи билан битиктошни тарихий асар деб белгиласа, "тасвир" сўзи орқали унинг бадиий асар эканини таъкидлайди. Демак, у битиктошдаги бадиий хусусиятларни ҳам кўра билган. Асар жанрини эса, "Қаҳрамонлик достони" деб белгилайди. Битиктошларнинг кейинча профессионал

¹ Саъдий А. Чигатой ва ўзбек адабиёти ва шоирлари. //Инқилоб, 1922. 9-10-сон, 174-177-бет.

² Саъдий А. Чигатой ва ўзбек адабиёти ва шоирлари. //Инқилоб, 1922. 9-10-сон, 174-177-бет.

тадқиқотчилар томонидан: "туркий халқларнинг қисқача сиёсий тарихи", "қаҳрамонлик, жанговарлик" қўшиқлари деб баҳоланиши,¹ Саъдий фикрларининг ҳақлигини кўрсатди.

Яна олим "Қутадғу билик" асарининг тилида арабчилик таъсирининг камлигини айтади. Бунинг исботи учун, асар таркибида ҳаммаси бўлиб тўқсон иккита арабча – форсча сўз кирганлигини кўрсатади. Ушбу асар эса жанр жиҳатдан "ахлоқий – таълимий" деб белгиланади.

А.Саъдий ўз ишига Г.Гельмут таҳрири остида чиққан "Кишилиқ тарихи", Н.Осимбекнинг "Турк адабиёти тарихи", В.О.Пановнинг "Ўрта Осиё халқлари тарихи" китобларидан методологик асос сифатида фойдаланган.

Хуллас, А.Саъдийнинг адабий меросга муносабатда бир неча принципларга амал қилганини кўриш мумкин:

- а) ижтимоий – иқтисодий шароитдан келиб чиқди;
- б) ташқи таъсирларни эътиборга олди;
- в) тил ва услуб масалаларини ҳам назардан қочирмади.

Адабий меросга 20 – йиллардаги умумий муносабатни шундай кўрсатиш мумкин; биринчидан, бу муносабат 10 – йиллардаёқ шаклланган; иккинчидан, мумтоз меросни оммалаштириш, тадқиқ этиш мақсадида "Чигатоё гурунги" каби ташкилотлар самарали иш олиб борганлар, учинчидан, 20 – йилларнинг иккинчи ярмига келиб сиёсий муҳит ўзгарса ҳам, етакчи олимлар мумтоз адабиётни сақлаб қолиш йўлидан борганлар; ва илмий – амалий фаолиятлари билан ўз қарашларини олдинга сурганлар.

в) даврлаштириш масалалари

Адабиёт тарихини даврлаштириш масаласи бугунгача тўла ҳал бўлмаган. Бунга дастлабки уринишлар эса 20 – йилларнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Биринчи бўлиб ушбу масалани Фитрат кўтариб чиққан эди. Бу табиий зарурат бўлиб, Фитратнинг "Ўзбек адабиёти намуналари"да ҳаминқадар ечимини топган.

Даврлаштириш масаласи шу йилларда турк, татар, озарбайжон ва рус адабиётида ҳам кўтарилган эди. Фитратшунос Ҳ.Болтабоев ўз ишида буни алоҳида таъкидлаб,

¹ Ўзбек адабиёти тарихи, беш томлик. I том. – Т.: Фан, 1978, 74 – бет.

турк олими Фуод Кўпрулуниги қуйидаги даврлаштириш принципига эътиборимизни тортади.

1. Исломиятга қадар турк адабиёти.
  2. Ислом маданияти таъсиридаги турк адабиёти.
  3. Оврўпо маданияти остида бўлган турк адабиёти.¹
- Унингча, Фитрат бу даврлаштиришни ёқламаганига сабаб: "умумтурк адабиётининг ички тараққиёт қонунларидан кўра ташқи таъсирларига ўрин берилгани"дир.²

Бизнингча, бу фақат масаланиги бир томони. Яъни, Фитратниги турк олимидан бошқачароқ даврлаштиришга сабаб шугина эмас?

"Ўзбек адабиёти намуналари"да асосан, учта катта давр қамраб олинган. ³Бироқ китобга ёзилган сўзбоши ва кейинги тадқиқотлардан англаш мумкинки,⁴ Фитрат адабиёт тарихини беш даврга ажратган:

1. Қабилавий адабиёт
2. Феодаллик даври адабиёти
3. Савдо сармоясига даври адабиёти
4. XVI асрдан кейинги давр адабиёти
5. Жадидалилик даври ва инқилобдан кейинги давр адабиёти.

¹ Болтабоев Ҳ. XX аср боши ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратниги илмий мероси., ф.ф.д....дис.авторреферати. – Т.: 1996. 29 – бет.

² Болтабоев Ҳ. XX аср боши ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратниги илмий мероси., ф.ф.д....дис.авторреферати. – Т.: 1996. 29 – бет.

³ Фитрат. «Ўзбек адабиёти намуналари» (С – Т., Ўзнашр. 1928) I жилданиги биринчи бўлими «Қабилавий адабиёт намуналари» деб номланиб, қуйидаги асарларни ўз ичига олади: 1) «Чистоний Элиғбекниги ҳикояси» (20 – 25 бет); [Асарниги бу вариантдан Н.Маллаевниги «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида фойдаланилган. – Т.: «Ўқитғувчи», 1976. 46 – 47 – бет]; 2) «Девону луғатит туркдан: Ов урушлари» (25 – 33 – бет); 3) «Алломиш дostonидан парчалар» (33 – 43 – бет). Иккинчи бўлим «Феодаллик даври адабиётиниги намуналари»: 1) «Ўрхун ёзуваридан намуналар» (50 – 58); 2) «Китоби Дадақўрқуддан» (58 – 68); 3) «Девону луғот» дан таълимиги парчалар (68 – 70). Учинчи бўлим – «Савдо сармоясига даври адабиётиниги намуналари»: 1) «Қудатқу билан» дан (79 – 87 Фитрат «Маориф ва ўқитғувчи» журналинги 1925,2 – сонидан (70 – бет)ушбу асарниги В.Радлов томонидан «Қудатқу билан» шаклида нотўғри ўқилганини исбот этган эди. Ушбу манбада китоб номиниги яна шу тарзда берилиши нашриётниги айби билан бўлса керак.); 2) «Айбатул ҳоқойиқ» дан (87 – 95) 3) «Аҳмад Ясавий ҳам Бокирқондан» (97 – 104); 4) Рабғузийниги «Қиссасул анбиёсидан» (104 – 112); 5) «Мифтоҳул Адл» дан (112 – 124); 6) Дурбекниги «Юсуф Зулайхо» сидан (124 – 140); 7) Лутфийниги «Девон»идан (140 – 149); 8) Атойи «Девон»идан (151 – 158); 9) Хусайн Бойқаро «Девон»идан (158 – 167); 10) Навоий асарларидан парчалар (170 – 276); 11) Бобур шеърлари ва «Бобурнома»сидан парчалар (277 – 319).

⁴ Бу ерда Фитратниги «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш» мақоласиданиги фикрлар кўзда тутимақда. // Аланга, 1929,8 – 9 сон, 6 – 7 – 8 – бетлар. (Ушбу мақолада салтанатниги парчалариниши, таназул тафсилотлари, тарих саҳнасига чиққан янги хон – Шайбоний даврдан кейинги адабиётда юз берган турли ўзгаришлар ҳақида фикр юритилди. Шайбонийхон, Умархон даври ўзбек мухитиданиги ижодкорлар Муҳаммад Раҳимхон Феруз ва Уйғун атрофиданиги шоирлар хусусида гап кетади.)

Отажон Ҳошим даврлаштириш масаласи билан махсус шуғулланмаган. Лекин, унинг "Ўзбек адабиёти намуналари"га ёзган сўз бошисига Чигатой адабиётининг "савдо капитализми номи остида" экани таъкидланади.¹ Бундан олимнинг даврлаштиришнинг марксча методологияга асослангани ҳақидаги хулосага келиш мумкин. Энди бунинг Фитратга алоқасига келсак, бу икки ўринда намоён бўлган. Биринчидан, олим "намуналар"га ёзган "Бир – икки сўз"нинг даврлаштиришга оид қисми Отажон Ҳошим қарашларининг айнан такроридек тасаввур уйғотади.² Далил сифатида китобнинг бошқа тадқиқот қисмларида (М: феодализм; "савдо сармоёси", "қабилачилик даври" қабиларга ёзилган кириш сўзларда) бундай фикрлар учрамаслигини кўрсатиш мумкин. Иккинчидан, Отажон Ҳошим "савдо капитали" деб номлаган давр "намуналар"нинг учинчи бўлимида айнан шу шаклда (савдо сармоёси – савдо капиталининг таржимаси) берилган.

Адабиётшунос Б.Дўстқораев Фитрат адабиёт тарихини даврлаштиришда Фричега асосланган, деб ҳисоблайди. Ҳ. Болтабоев эса бу ҳақда шундай ёзади: "Олим (даврлаштириш борасида – У. Ж.) бундай хулосага келишида муаррих Бўлот Солиевнинг "Ўрта Осиё тарихи" китобида илгари сурилган мулоҳазаларга суянган кўринади. Чунки муаллиф энг қадимги қабила (родовой)чилик даври ҳисобланган ибтидоий жамоа тузумидан то совет давргача бўлган тарихни марксча ижтимоий – иқтисодий формация асосида тақсим қилиб, тушунтирганди".³

Ўйлаймизки, биз билан бу икки олим фикрлари ўртасида зиддият йўқ. Негаки, ҳар учала фикр ҳам Фитратнинг ижтимоий формация асосида даврлаштиришга бориб тақалапти. Фитрат Фричедан таъсирланадими, Б.Солиев ёки О.Ҳошимдан таъсирланадими бари – бир давр талабларидан келиб чиққан. Шу сабаб бу уч гипотезани бир тўғри фикрнинг уч хил варианты, деб қабул қилиш тўғрироқ бўлади.

¹ Ўзбек адабиёти намуналари, I – жилд, Т.: Ўз нашр, 1928, V – бет.

² Юқоридаги манбанинг V ва XII бетларини солиштириб ўқиб кўринг.

³ Болтабоев Ҳ. XX аср боши ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. ф.ф.д. дис. – Т.: 1996, 105 – бет.

II БОБ ФИТРАТ—ПРОФЕССИОНАЛ ТАДҚИҚОТЧИ

1-фасл. Ўзбек адабиёти тарихи фани методологик асосларининг ишлаб чиқилиши.

Биз профессионал тадқиқотчи деганда нимани тушунамиз? Умуман, профессионализмнинг ўзи нима?

"Изоҳли луғат"да профессионал сўзи — "бирор ишни ўзига касб қилиб олган", " бирор иш билан муттасил шуғулланган", "шу ишга жуда омил бўлиб кетган" деб изоҳланади.¹ Ҳар бир ишнинг ўз "профессионали" борлиги, касб профессионализи методлари ҳам ишлаб чиқилгани, шу маънода ижодкор профессионализи энг кўп ишлангани билан ажралиб туриши ҳам маълум.

Шу нуқтаи назардан ёндашсак, Фитрат тадқиқотчилигидаги профессионализм нималарда намоён бўлади?

Адабиёт тарихи фани методологияси мутахассис олдига, умумий тарзда, бирор бир халқнинг адабиёти, унинг юзага келиш сабаблари, давр хусусиятлари масалаларини ўрганишни қўяди.² Шу билан бир қаторда, бу фаннинг бошқа ёндош фанлар билан алоқадорлик масаласи ҳам бор. Булар адабиётшунослик, тилшунослик, тил тарихи, фольклоршунослик, тарих каби фанлар аро муштарақлик масаласи ҳисобланади.

Фитратнинг мумтоз адабиётга оид тадқиқотларининг деярли барчасида назарий адабиётшунослик билан боғлиқлик кузатилади. Бунинг намоён бўлиш даражаси эса, муайян ишнинг олдига қўйилган мақсаду вазифалар, ҳажми, тадқиқот объектининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади.

Фитратнинг "Ўзбек шоири Турди" мақоласидаги "тарих"га оид изланишларни кузатганимизда бу санъат орқали тарих фанига тегишли муҳим маълумотга эга

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, икки томлик. I том. — М.: Рус тили нашр. 1981, 605 — бет.

² Қаранг: И. Султон. Адабиёт назарияси. — Т.: Ўқитувчи, 1980. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик тарминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. — Т.: Ўқитувчи, 1983, 142-143-бетлар.

бўлинганига гувоҳ бўламиз. ("Адабиёт қоидалари" китобида тарих санъатига алоҳида бўлим ҳам ажратилган).¹

Шоир Турдунинг Субҳонқулихонга бағишланган мухаммаси таркибига кирган бу таърих моддаси хусусида турли баҳс – мунозаралар бўлган эди. Аввалига адабиётшунос А.Мажидий ушбу тарих моддасини мухаммас (32)² бандининг бешинчи мисраси деб ўйлаб, абжад ҳисобини 1701 (1113 ҳ.) чиқаради.³ Кейин Фитрат айтганидек: "С.Айнийнинг ҳақли эътирозига"⁴ учрайди. Яъни, С.Айний Мажидийнинг тарих моддасини хато чиқариб, асли Аштархонийлар сулоласидан бўлган Субҳонқулихонни Манғитлар сулоласига нисбат берганини танқид этади.

Бунда С.Айний тарих китобларида келтирилган далилларга асосланган. Чунки мақолада Аштархонийлар сулоласи ҳақида батафсил маълумот бериши... бундай нарсаларга (тарих моддаларига – У.Ж.) таяниб тарих тайинлаш... унча тўғри эмас" деб фикр билдирилиши шуни кўрсатади.⁵

Айнийнинг иккинчи эътирози А.Мажидий томонидан ёзилган "Ўзбек шоири Турди" мақоласига бўлди. Бунда ҳам айни масала устида баҳс кетди. Айний бу мақоласида ҳам олдинги фикрига собит қолиб, "тарих моддаси заиф"лигини айтса – да, ўзи ҳам "банд"нинг бешинчи мисраси билан тўртинчи мисрасини абжад ҳисобига солиб кўради. Лекин айнан шу жойда хатога йўл қўяди. Яъни Турди кўзда тутган воқеага тўғри келмайдиган рақамни (1091 ҳижрий, бу санада Субҳонқулихон тахтга ўтирган. Шоир Турди эса исён бошланган йилни берган эди) чиқаради. Бу ишдан ўзининг ҳам кўнгли тўлмаган Айний мақоласининг сўнгида "ё бу моддани ислоҳ қилиш" ёки "хатоликқа ҳуқум қилиб ўтуш лозим" эканини ёзади.⁶

Бу борада Фитрат энг тўғри йўлни тутди. Буни қуйидаги кўчирмадан тўлиқроқ англаш мумкин: "Менинг фикримча, мундаги тарих моддаси бешинчи мисра эмас, тўртинчи

¹ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Т.: Ўқитувчи, 1995, 79–80–бет.

² Бандлар сонини белгилашда «Ўзбек адабиёти» (10–синфлар учун)га суяндик – Т.: Ўқитувчи, 1993, 205–210 бетлар.

³ «Зарафшон» газетаси, 1925, 208 –сон.

⁴ Фитрат А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитгучи, 1928, 12 –сон.

⁵ Айний С. Субҳонқулихон мангит амрларидан эмас. // Зарафшон, 1925, 1 январь.

⁶ Айний С. Тарихий изоҳ. // Маориф ва ўқитгучи, 1926, 2 –сон, 83 –бет.

мисрадаги "ислом заиф" ҳам, "дин" сўзларидир. "Ислом заиф" сўзи абжад ҳисоби билан 1092 бўлиб, шунга бош — оёғи кетган "дин"нинг "ё"сини (яъни 10) қўшилганда 1102 бўладир. Бу эса ҳақиқатдан Субҳонқулининг Бухоро хонлигида туруб, баъзи беклари билан англашилмовчилик чиқарган йилларига тўғри келади".¹ Сўнги жумлани Фитрат ишончли тарих китобларига суяниб айтадики, бу ҳам унинг олимлик даражасини яна бир поғона кўтаради.

Фольклорнинг баъзи назарий масалалари Фитратнинг "Адабиёт қоидалари"да ишланган. Фитрат мунаққид Вадуд Маҳмуднинг "э адабиёти"нинг келиб чиқишига оид фикрларни келтирар экан,² уларнинг тўғри эканини тасдиқ этади. Аммо бу адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги фикрларга қўшимча тарзда (В.Маҳмуд фольклорнинг асосий хусусияти деб "Эгасининг маълум эмаслиги" ва "оғзаки бўлиш"ини кўрсатган эди), унинг "самимийлиги", "содаллиги"ни кўрсатади. "Бунда ифода, услуб, ўхшатишлар, сифатлашлар, мажозлар, истиоралар, қайнашлар ҳаммаси элики, эл тушунишига мос тушурилгандир",³ дея халқ оғзаки ижодинингўз бадиий жиҳатлари билан ҳам ёзма адабиётдан фарқланишини ифода этади.

Ёрдин айрилган йигитнинг ёри мен бўлсаммукан?

Қўлида қирғий бўлўб ⁴ кўксиде жон

берсаммукан, —

мисрасидаги руҳни, бадииятни алоҳида таъкидлайди. Шунинг учун: "...эл адабиётини "адабиёт"дан (тор санъаткорона адабиётдан — Фитрат) айирғон нарса, унинг ёзилмоғонлиги эмас, унинг руҳидир", деб ёзади у.⁵ Бундан кўринадики, Фитрат халқ ижодиётининг келиб чиқиши, ёзма адабиётдан фарқи ва ўзига хос бадиияти, руҳини тўғри англаган, тўғри хал этган.

¹ Фитрат А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитувчи, 1928, 45 — бет. (Шу ўринда Фитрат мелодийга ўтиришда 10 йилга адашган, бу ҳақда бобнинг тўртинчи фаслида изоҳ берилади(— У.Ж.).

² Бу ерда кўчирма В.Маҳмуднинг «Навоийгача тур адабиёти» мақоласидан олинган // Маориф ва ўқитувчи, 1926, 1 — сон, 48 — бет.

³ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. —Т.: Ўқитувчи, 1995, 48 — бет.

⁴ Китобнинг янги нашрида ушбу сўз бериб шақлида келган бўлиб, аслида бўлўб ёзганда тўғри ёзилади.

⁵ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. —Т.: Ўқитувчи, 1995, 48 — бет.

Бундан ташқари Фитратнинг "Энг эски турк адабиёти намуналари" (1927) китоби, унда қадим қўшиқларнинг луғат ва изоҳлари билан нашр этилиши ҳам ўзбек фольклоршунослиги тараққиётида катта ўрин тутди. Шу билан бир қаторда бу китоб ўзбек мумтоз адабиётининг илк даври ҳақида тасаввур бериши билан ҳам эътиборга лойиқдир. Бунда халқ қўшиқларининг шакл ва мазмун хусусиятлари Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул ҳақойиқ" асарларидаги шеърий мисралар билан қиёсланади. Улардаги ўхшаш томонларга ургу берилади.¹

Унинг "Фарҳод ва Ширин" достони тўғрисидаги мақоласида эса халқ достонларининг келиб чиқиши, сайёр сюжетлар ҳақида гап кетади. Халқ ижодиётининг ёзма адабиёт билан алоқадорлик жиҳатлари хусусидаги фикрлар ривожлантирилади. Хусусан, Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин" достонига халқ ижодиётининг таъсири кўрсатилади. "Фарҳод ва Ширин" достонига халқ орасидаги вариантлари, достон қаҳрамонлари билан боғлиқ географик ҳудудларни ўрганиш асносида ўзбек адабиётшунослигида илк бор адабиёт тарихини ўрганишнинг қиёсий – типологик методнинг дастлабки кўриниши юзага келди.²

Демак, олим фольклорнинг назарий масалаларни ўрганиш билан бирга бунга доир илмларни мумтоз адабиётни ўрганишга ҳам татбиқ этди. Натижада ёзма адабиётда халқчиллик элементлари, фольклорнинг унинг ёзма адабиётга таъсири каби кўплаб масалалар равшанлашди.

Фитрат ўз даврининг йирик тилшуноси эди. Буни олимнинг 10 – йиллардаёқ тил дарсликлари ёзгани ўзбек тилининг назарий масалаларига бағишланган китоблари борлиги,³ шу билан бирга араб ва форс тиллари бўйича ҳам ишлари мавжудлиги тўла асослайди.⁴ Фитрат тилшунослиги борасидаги тадқиқотлар ҳам, олимнинг⁵ Олимнинг

¹ Фитрат А. Энг эски турк адабиёти намуналари. С. – Т.: Ўздавнашр. 1927.87,88,92,97 – бет.

² Фитрат А. «Фарҳод ва Ширин» достони тўғрисида // Аланга. 1930. 1 – сон. 14 – 17; 2 – сон. 9 – 14 – бет.

³ Фитрат А. Сарф. 1 китоб, Ўз.нашр – С – Т.: 1925; Наҳв. 2 китоб, С – Т., 1925 йил.

⁴ Фитрат А. Араб алифбосининг тарихи //Озод Бухоро, 1926; Сарфи Забони тожики.-С., 1925йил.

⁵ Қурбонова М. Фитрат – тилшунос – Т.: «Университет», 1996 йил.

тилшунослик салоҳиятини, бу жиҳат мумтоз адабиёт бўйича қилган тадқиқотларида ютуқларининг гарови бўлганини кўрсатади.

Инсонлик тарихи жуда ҳам узоқ, миллатлар тарихи эса анчайин қадимий бўлганидан тилнинг маншаини аниқлаш, тасниф қилиш масаласи ҳам баҳсли бир муаммодир. Бугунги кунда муаммолар ҳал этилгандек, баҳсларга нуқта қўйилгандек туюлса ҳам, ўрганилиши лозим бўлган жиҳатлар ҳали бор. Туркий тилларни тасниф қилиш 20—йиллардаёқ бошлангани маълум. Айниқса, рус мусташриқлари — В.Радлов ва Самайловичларнинг бу борадаги ишлари машҳур. Ҳозирги ўзбек тилшунослиги кўпда унинг қарашларига асосланади.

В.Радлов туркий тилнинг маншаъ—манбаини тўртга бўлиб тасниф этган эди. Яъни: 1. Шарқ. 2. Ғарб. 3. Ўрта Осиё. 4. Жануб. Унинг фикрича, туркий тилларнинг барчаси шу тўрт асосдан бошланади. Радлов бу таснифида асосан, ҳудудларнинг тил хусусиятларидан келиб чиқади. Профессор Самайлович эса бешга (1. Булғор. 2. Шимолий—Шарқ ёки Уйғур. 3. Шимолий—Ғарб ёки Қипчоқ. 4. Жанубий Шарқ ёки Чигатой. 5. Ўрта ёки Қипчоқ—туркман)¹ бўлади. У ҳам тасниф этар экан, маълум даражада тилнинг маконий хусусиятларига асосланади. Бу олимнинг фикрича туркий тилларнинг барчаси юқоридаги таснифга келиб боғланиши лозим. Савол туғилади: агар барча туркий тиллар тўртта ёки бешта асосга бориб боғланадиган бўлса, уларнинг бошланиши қаерда? Ҳар қандай кўпликнинг ҳам бошланиш нуқтаси бирликдан—ку!

Шу ўринда Фитратга мурожаат қилиб кўрайлик. У туркий тилларнинг келиб чиқишини ягона асосдан деб билди. Бунда қадим манбалардан "Девону луғотит турк"ка, туркий тилнинг заргари Маҳмуд Қошғорийга суянди. Барча туркий тилларнинг асоси деб Ҳоқоний туркчасини кўрсатди. "Шунинг учун, — деб ёзади у — биз адабиётимизнинг тарихи учун материёллар олар экан(миз), Чигатойчага бориб тўхтаёлмаймиз, Чигатойчанинг оқиси бўлгон ҳалиги адабий

¹ Ушбу таснифларни Фитрат берганича айнан келтирдик. («Энг эски турк адабиёти намуналари». — С. — Т.: 1927, III—бет.)

шевагача (хоқоний туркчасигагача — изоҳ Фитратники) боришга мажбурмиз".¹

Юқоридаги фикрга у тасодифан келган эмас. Бунгача "Қутадағу билиг" каби қадимий асарларни ўрганган,² "Деворну луғотит турк"даги қўшиқларни бирма—бир тил жиҳатидан текширган, луғат тузиш жараёнида Қошғарий тажрибасини пухта ўзлаштирган эди. Шу ўринда яна бир ҳақиқат рўёбга чиқади. Бу Фитратнинг адабиётшунослиқда тил элементларининг роли тўғрисидаги, яъниким: «адабиётнинг тарихи учун тил тарихини билмоқ керак», деган фикридир.

Бу фикр исботини олимнинг бошқа асарларида ҳам учратиш мумкин. Масалан, "Ҳибатул ҳақойиқ" тилининг изоҳида сезиларли хатоларга йўл қўйган турк олими Н.Осимбекнинг китоби³ Фитрат томонидан "янгидан тузатиб босишга"⁴ ҳукм қилинади. Гарчи, бунинг оқибати "тил ҳаваскорларини жуда ёмон янглишларга тушириши" деб⁵ кўрсатилган бўлса ҳам, танқиднинг умумий руҳи, матннинг тағ маъноси бизнинг фикримизга мос келади. Бир мисол, Фитрат ёзади: "24 бет, 15 сатрдаги "тўнга" сўзини "туғал" маъносида олиб, мажоз йўли билан "халқ, омма" учун ишлатиш янглишдир. "Девону—луғат"да (ж.3, бет.272) бу сўз йўлбарс маъносида келган Афросиёбнинг лақаби "Олб эр тўнга бўлгон".⁶ Энди ҳаммага маълум "Алп эр тўнга марсияси"нинг: "Алп эр тўнга ўлдими?!"... деб бошланувчи биринчи мисрасини, Нажиб Осимбекка кўра, "халқ, омма" маъносида тушинишини тасаввур қилайлик... Демак, Фитрат Н.Осимбекни танқид қилганда нафақат тилшунос сифатида, балки зукко адабиётшунос, шеършунос сифатида ҳам намоён бўлади.

Демак, Фитрат адабиёт тарихига оид тадқиқотларида тил масалаларига ҳам чуқур эътибор қаратган. Энг қадимги адабий манбаларимизни, хусусан, "Девону луғотит турк", "Қутадағу билиг", "Ҳибатул ҳақойиқ" каби асарларни

¹ Фитрат А. Энг эски турк адабиёти намуналари. С.—Т.: Ўзнашр, 1927, IV—бет.

² Бунгача Фитратнинг «Қутадағу билик» ҳақида йирик мақола эълон қилгани маълум. («Маориф ва ўқитғучи», 1925, 2—сон).

³ Бу ерда «Ҳибатул ҳақойиқ» нинг Н.Осимбек томонидан амалга оширилган танқидий нашри кўзга тутилмоқда (Истанбул—1915).

⁴ Фитрат А. Айбатул ҳақойиқ, // Маориф ва ўқитғучи. 1928, 10—сон, 46—бет.

⁵ Шу манба—46—бет.

⁶ Шу манба—46—бет. (Мақолада «Алп» сўзи «Олб» тарзида ёзилган).

ўрганиш учун ўша даврнинг тил хусусиятларини, туркий тилнинг келиб чиқиш асосларини мукаммал билиш лозим, деб ҳисоблаган. Буни мукаммал илмий тадқиқотлар ёзиш учун зарур, деб билган.

Адабиёт тарихи фанининг тарих фанига нақадар боғлиқ эканини таъкидлаб ўтиришга ҳожат йўқ. Бу боғлиқлик ижодкор шахс фаолиятига ижтимоий таъсир масалаларини ўрганиш нуқтаи назаридангина аҳамиятли бўлмай, балки маълум даврга хос руҳий, табиий, географик ҳолатларни қамраб олиши билан ҳам характерлидир. Адабиётшунослиқда "тарихий мактаблар"га асос солиниши, уларнинг таъсири ва такомилли натижасида мифологик ва психологик мактабларнинг вужудга келиши бунинг исботи учун етарли, деб ўйлаймиз. Бугунга келиб замонавий психоанализ асосчилари (Фрейд, Фромм)нинг ишлари адабий таҳлилларда етакчилик қилаётгани ҳам сир эмас.¹ Демак, адабиёт ва тарих бир бутун организм. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди.

Албатта, Фитрат тадқиқотларининг тарихийлик даражасини бу куннинг мезонлари билан ўлчаб бўлмайди. Чунки у ўзининг юзага келиш ва давр хусусиятлари билан замонавий илмдан фарқланади. Содда тамойилларга асосланади.

Фитратнинг "Қутадғу билик" номли тадқиқоти "Аббосий ҳалифалари кучсизланиб, Бағдод шаҳри ислом дунёсининг адабий-илмий марказилигини йўқотган" лигини эслатиш билан бошланади.²

Тарихдан бу лавҳани келтиришдан мақсад бизнингча, мана шу ягона марказ таназзулидан кейинги воқеаларга диққатни қаратиш, яъни Хуросонда, Нишопурда, Туркистон, Марв, Самарқанд, Бухорода янги илмий-адабий марказлар вужудга келганини кўрсатиш эди. "Шарқий Туркистонда-Буғрохонлар теварагида"³ эса айнан сўз юритиш назарда тутилган "Қутадғу билик" асари ёзилди. Токи гап "Қутадғу билик" ҳақида кетаётган экан, уни чўзиб ўтиришга нима ҳожат бор эди? Аббосий ҳалифаларининг кучсизланиши

¹ Оврупада рус адабиётшунослигида бу ҳаракатнинг бошланиши анча олдин, Ўзбек адабиётшунослигига эса эндигина кириб келяпти. Хусусан, М.Олимов Р. Қўмқор каби ёш олимларнинг тадқиқотларида буни кузатиш мумкин. (- У.Ж.).

² Фитрат А. Қутадғу билик. // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 2-сон, 68-бет.

³ Фитрат А. Қутадғу билик. // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 2-сон, 68-бет.

билан бу асарнинг ёзилиши ўртасида қандай алоқа бўлиши мумкин?

Манбаларнинг кўрсатишича, "XI асрнинг иккинчи ярмига келиб қорахонийлар салтанати мустақкамланиб, бу давлатнинг маъмурий чегараси кенг майдонни ўз тасарруфига олган эди."¹ Бу ҳолат айнан Аббосийлар халифалигининг кучсизланиши билан боғлиқ. Фитратнинг давом этиб ёзишига қараганда, "Қутадғу билик"нинг дунёга келишида шарт—шароит туғдирган тарихий муҳит ҳам Қорахонийлар давлатининг мустақкамланиши йўлидаги эҳтиёжлардан келиб чиққан. Маълум бўладики, Фитрат томонидан келтирилган қисқагина тарихий далил икки масалани ёритишга хизмат қилган. Биринчидан, асарнинг ёзилишига туртки бўлган шарт—шароитни кўрсатса, иккинчидан, асарнинг ёзилишдан мақсад нима эканига ургу беришти. Демак, кичик бир тарихий далил тадқиқотчи мақсадига моҳирона бўйсундирилиши орқали, асарнинг илмий савияси ошяпти, услуби ҳам ўқувчи учун тушунарли бўляпти.

Шоир Турди Фароғийга бағишлаб ёзилган мақолада эса, Субҳонқулихон саройидаги ички сиёсат батафсил очиб берилади.² Бунда Мир Муҳаммад Сиддиқнинг "Тарихи Муқимхоний", Ҳакимхон Тўранинг "Мунтахабут таворих", Хожа Самандар Термизийнинг "Дастурул мулк" каби тарихий асарларига асосланилади. Бунда тарихий маълумотларни келтиришдан мақсад, ўша даврда Субҳонқулихон билан нуфузли ўзбек уруғлари ўртасида юз берган муҳорабанинг сабабларни аниқлаш, бу орқали Турди яшаган ижтимоий—тарихий муҳитни кўрсатмоқ, шулардан келиб чиқиб Турдининг хон билан муносабатини билмоқ, ва, ниҳоят унинг хонга бағишлаб ҳажвий асар ёзгани сабабини кўрсатмоқ эди. Яъни, ушбу тарихий далил ҳам ижодкор шахсиятини аниқлаш, унинг ижодига хос баъзи хусусиятларни очиш учун хизмат қилдирилган. Асардан муҳим тарихий маълумотлар олиш билан бирга шоир ҳаёти ва ижод йўлини таҳлил этиш тамойилларидан ҳам воқиф бўлиш мумкинки, бу—да фитратона тафаккурнинг яна бир чўққисидир.

¹ Ўзбек адабиёти тарихи, беш томлик, 1 том, Т.: Фан: 1978, 106—бет.

² Фитрат А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 12—бет.

Олимнинг бир неча тарихий асарлар ёзгани ҳам маълум.^{1—2} Унинг бу тажрибалари адабиёт ва тарих фанининг муваффақиятли синтезига қўл келгани шубҳасиз.

Хуллас, Фитратнинг мумтоз адабиёт тарихига оид тадқиқотларида кўпгина ёрдамчи фанлар тажрибасига суянилган. Бу аксарият ҳолларда тадқиқотларнинг мукамал бўлишини таъминлаган. Олимнинг фольклор, адабиётшунослик, тилшунослик, тарих фанлари билан махсус шуғуллангани ютуқларининг гарови бўлган. Буларнинг натижасида эса мумтоз адабиёт тарихини ўрганишнинг янги принциплари, мазкур фаннинг методологик асослари илк бор илмий шаклга кирган.

2-фасл. Фитратнинг таржимаи ҳол устида ишлаш маҳорати.

Мумтоз адабиёт тадқиқида ижодкор таржимаи ҳолини ёритиш ўта маъсулиятгалаб, мураккаб масалалардан. Қадим адабиётимиз тарихида бетакрор истеъдод эгалари ҳам, ўртағиналари ҳам бу майдонга бир боош суқиб кетган ижодкорлар ҳам керагича топилади. Шу сабаб, маълум давр шоирларининг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар бериш, уларнинг хотираларини авлодларга етказиш мақсадида махсус "тазкира"лар тузилган. Тазкиралар тузишнинг бошланиши ҳам узок тарихга боориб тақалади.³ Баъзи қадим ижодкорлар ўз таржимаи ҳолларини қисқача баён этиб кетганлари маълум.⁴ Булардан ташқари у даврда шоирлар ижоди изчил тадқиқ этилмаса—да, айрим бадий асарлар таркибида, маноқиб—ҳолатларда таржимаи ҳолга оид маълумотларни учратиш мумкин.⁵ Тарих шеърлари, тарих

¹ Фитрат А. Мухтасар ислом тарихи, // Сирли олам, 1992, 3—4; 5—6 сонлар.

² Шу муаллиф. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври, —Т.: Миллӣ ҳоҷ, 1992 й. ва ҳ.к.

³ Б.Валихўжаев тазкирачиликнинг IX—X аср араб адабиётшунослигида бошланиб, уларда араб тилида ижод этган ўрта Осиёлик шоирлар ҳам кирганини таъкидлайди. Турк тазкирачилигининг бошланишини эса Муҳаммад Авфий Бухорийнинг «Лоббул албоб» (1221) идан деб кўрсатади. («Ўзбек адабиётшунослиги тарихи»). —Т.: Ўзбекистон, 1993, 20—21—бет (—У.Ж.).

⁴ Бунинг дастлаби намунаси Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ»ида учратиш мумкин (—У.Ж.).

⁵ Адишер Навоийнинг «Хамса»си таркибига кирган дostonлардаги Низомий, Деҳлавий, Жомий ҳақидаги мухтасар маълумотлар ёки «Хамсатул мутахаййирин», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» асарларини мисо тариқасида келтириш мумкин (—У.Ж.).

моддалари ҳам маълум маънода шундай вазифаларни бажарган ва ҳ.к.

Бироқ, шуларга қарамасдан, мумтоз адабиёт тадқиқотчилари бу борада қатор муаммоларга дуч келганлар, дуч келяптилар. Негаки ижодкор шахсияти, ҳаёт йўли ҳақида тасаввур ҳосил қилмасдан, унинг ижодини таҳлил этиб бўлмайди. Бу йўлдаги муаммолар нималарда кўринарди?

Маълумки, тазкиралар ўзида адабий – танқидий қарашларни акс эттириши, катта бир даврни (ёки даврларни) қамраб олиши, кўплаб шоирлар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар бериши билан характерланади. Бу ҳолат тазкиранинг ҳар бир ижодкорга ўз таркибидан кенг ўрин бериш имкониятини чеклайди. Иккинчи томони, кўплаб ёш ёки машҳур бўлмаган шоирларга тазкирадан кам ўрин ажратилади ёки улар умуман тазкирага киритилмайди. Бу эса замонавий адабиётшуносларнинг тазкираларга суяниб талаб даражасидаги тадқиқотлар олиб боришларига кафолат бермайди. Маноқиб ҳолатлар фақат машҳур шахслар ҳақида, бунинг устига жуда кам ёзилганки,¹ адабиёт тарихи фани фақат машҳур шоирларни ўрганиш билан чекланмайди. Қадим шоирларимиз ўзлари ҳақида маълумот берганларида эса ё камтарлик юзасидан ёки расм бўлмагани сабабли бир – икки оғиз сўз айтиш, баъзан маълум ишоралар билан чекланадилар. Тарих шеърларидан фақат саналарнигина аниқлаш мумкин. Энг оғири баъзи ижодкорлар ҳақида умуман маълумотлар йўқлигидир.

Хуллас, булар ва буларга ўхшаган кўпгина муаммолар борки, тадқиқотчидан чуқур билимни, юксак олимлик истеъдодини, фикрлаш, таҳлил этиш қобилиятини талаб этади.

Мумтоз адабиёт тадқиқи жараёнида Фитрат олдида ҳам юқоридаги каби қатор муаммолар кўндаланг бўлди. Бунга қўшимча сифатида Фтират тадқиқотларининг бирламчилигини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Олдинги фаслда ҳам айтиб ўтдикки, шоир Турди Фароғий ҳаёти ва ижодини тадқиқ қилиш анчайин баҳс – мунозаралар билан кечди. Шоирнинг қўлёзмаларини дастлаб қўлга киритган ва у ҳақда маълумот берган ("Зарафшон" газетаси, 217 – 219 сонлар) киши Абдулҳамид Мажидий эди.

¹ Валихўжаев Б. Ҳам буни таъкидлаб ўтган (Ўзбек адабиётшунослиги тарихи – 30 – бет.)

Кейин у "Ўзбек шоири Турди" сарлавҳаси остида катта мақола билан чиқди.¹ Бу мақолага С.Айнийнинг жавоби бўлгани, аммо масалани тўлиқ ҳал қила олмагани ҳам маълум². Шундан кейин барча баҳсли ўринларга нуқта қўйиш ва аниқлик киритиш, хатоларни бартараф этиш мақсадида Фитрат мақоласи ёзилди.³

Мақолада, асосан, икки масалага кенг ўрин берилган. Биринчиси, шоир ижодининг мазмун ва моҳиятини очиб бериш, иккинчиси, ҳали ҳеч томони маълум бўлмаган, Турди таржимаи ҳолини ишлаб чиқиш, илмий муомалага киритиш. Мавзуимиз талабидан келиб чиқиб, ҳозир иккинчи масала хусусида тўхталамиз.

А.Мажидий ўз мақоласида Турдининг таржимаи ҳоли ҳақида ҳеч бир маълумот йўқлигини, бу ката қийинчиликларга сабаб бўлаётганини таъкидлаган эди.⁴ Фитрат эса барча эҳтимолларни чамалаб кўриб, буларнинг ичида энг ишончлиси Турдининг ўз асарлари деган қарорга келди. Уларнинг таркибидаги турли ишора ва бошқа йўллар билан келган "таржимаи ҳол" учун керакли моддалар"ни (Фитрат) ўз мақсадига хизмат қилдирди. Фитрат Турдининг "Бу мулк" радифили газадан:

Жойи ислому мусулмонлиғ Фароғий истама,

Пойтахти кишвари Субҳонқулихондур бу мулк —⁵
мисраларини келтириб, унинг "...поойтахти Субҳонқулихон бўлган бир кишвар (ўлка)да, яъни Бухорода туғилгон"⁶ини аниқлади, Бухоро атрофида уруғлардан кўпи йўқ. Турди бу уруғларнинг қайси биридан бўлган экан? Энди бу савол тадқиқотчини ўйга толдиради. Шунда шоир Турди ўз ҳақида сўзлай бошлади:

Ҳукми жорий, сўз қабули бир дури даргўш эдим,

Аҳли давлатлар била ёри ҳариф ҳамдўш эдим,

Ҳойи — хўйи базмларда шаҳду нўшонўш эдим,

Хуш замонлар юз қазони бошида сархуш эдим —⁷

¹ Мажидий А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 9—10 сон.

² Айний С. Тарихий изоҳ // Маориф ва ўқитғучи, 1926, 2—сон.

³ Фитрат А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 12—сон.

⁴ Мажидий А. Юқоридаги мақола. 56—бет.

⁵ Ушбу мисралар 10—синф учун тузилган «Ўзбек адабиёти (мажмуаси)» дан олинди. — Т.: Ўқитғучи, 1993, 209—бет.

⁶ Фитрат А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 12—сон. 44—бет.

⁷ Бу ва қуйидаги шеърый парчалар Фитрат мақоласидан айнан келтирилди (—У.Ж.).

Мисралар мазмунидан Фитрат саволларидан яна бирига жавоб топилади. Демак, Турди Бухоро хонлигида баланд нуфузли бўлган Юз қабиласидан. Юз қабиласининг ҳам оддий аъзоларидан эмас, обрўли кишиларидан, йўқса у "Юз қазони бошида сархуш эдим", деб ёзмасди.

Шоир Турди эса давом этади:

Хешман дарвеш мискин мустаҳиқ девонадин,
Баҳраманд эт илтифоту ҳиммату мардонадин,
Сен туриб лойиқмидур қилмоқ талаб бегонадин,
Қиблагоҳо, мендин икроҳ этма, бир майхонадин,
Жўш бархуш соф майсан, мен губору дурдиман, —

Бу сўзлар кимга қарата айтиляпти? Сарлавҳаси: "Мухаммаси туркий дар вилояти Хўжанди жубранди ва супранди нома дар асри Оқбўтабий шаҳид таҳрир намуд".¹ Бундан келиб чиқадики, ушбу хитоблар Оқбўтабий деган кишига қарата айтилаётган экан. Оқбўтабий ўзи ким? Нима сабабдан шоир унга "хешман" деб даъво қиляпти? Тарих китобларда унинг "Фарғона хонларидан бўлган Шоҳруҳ оталиқнинг набираси Хўжанд ва Ўратепа ҳокими Раҳимбой юзнинг ўғли", экани ёзилган.² Демак, Турдининг Юз уруғидан, бу уруғнинг нуфузли бошлиқларидан экани рост. Раҳимбий юз, Оқбўтабий юзларга хеш экани ҳам буни тасдиқляпти.

Турдининг Бухорода туғилгани Юз уруғининг вакили экани аниқ бўлди. Энди унинг кейинги ҳаёти ҳақида қандай билиш мумкин? Дарвоқе, бир ғазалида Турди:

Бир сари азм айла жойи номусулмондур бу мулк,
Фитнаю авбошу зулму куфру турғендур бу мулк, —
деб ёзмаганмиди? "Бу мулк"нинг Бухоро эканини олдинги мисралардан билиб олдик. Бухоро хонининг бу даврда Субҳонқулихон эканини ҳам тарих манбалари айтиб турибди. Бироқ хон билан Турдининг ўртаси бузилишига нима сабаб? Уни бошқа бир томонга "азм айлаш"ига мажбур қилган нарса нима экан?

Фитрат бу саволнинг ечимини ушбу банднинг тўртинчи мисрасидан топди. Бу Турдининг ўзи келтирган тарих моддасида қуйидагича акс этади:

¹ Ушбу сарлавҳа матни қуйидаги манбадан олинди — Турди, — Т.: Ғ.Ғулом нашриёти, 1971, 38 — бет (нашрга А.Ҳайитметов тайёрлаган).

² Фитрат бу ўрнида «Мунтахабут таворих», «Дастурул мулк» каби китобларда келган далилларни синтез қилиш йўлидан боради (— У.Ж.).

Фуқаро бўлди бу шоҳ асрида кўп зору наҳиф,
Зулмидан бўлди раиият эликим хору заиф,
Соли тарихини этдим чу, хираддин таклиф,
Деди: "дин" бошдин оёгин тушиб, "ислом заиф",
Даври Субҳонқули жабр умароси Япалоқ! —

Олим бу тарих мисрасининг ҳижрий 1102 йил эканини белгилагач, яна тарихий манбаларга мурожаат қилади. Шу даврда Субҳонқулихон саройида қандай воқеалар юз бергани билан қизиқади. Бундан ўша пайтда аслзода беклар, уруғ оқсоқоллари билан Субҳонқулихон ўртасида келишмовчилик чиққани, натижада уруғ оқсоқолларининг исён кўтарганлари, шоир Турдининг ҳам ушбу исёнда иштирок этгани аниқланади. Исён сабаби эса шундай изоҳланади: "Хонларнинг саройларида қуллар билан бекларнинг рақобатлари ҳар вақт бор эди ва ҳар вақт катта воқеаларга сабаб бўлар эди. Ўзбек хонлари исёнчи қабила бошлиқларидан безган эдилар. Шунинг учун ўлкада ҳеч бир таянчлари бўлмагон, исён эҳтимолларидан узоқ тургон қулларни саройга киргизиб, ўлка ихтиёрини уларга топширар эдилар. Шу тадбир билан қабила бошлиқларининг ҳар турли ўсалликларидан ўзларини гўё сақлагон бўлар эдилар. Шунинг учун қуллар билан аслзода беклар орасида сарой нуфузи устида ҳар вақт жанжал, тортишма бўлиб турар эди".²

Демак, Турдининг Субҳонқулихон билан «бузилишмоғи» га (Фитрат таъбири) ушбу исён сабаб бўлган. Олимнинг таъкидлашича, Турдининг "Субҳонқулихон ва унинг амир — амалдорлари ҳақида ҳажвия" ёзишига ҳам шу сабабдир. Яъни исён кўтарилгандан кейин ҳажвия ёзилган.³ Чунки мухаммас таркибида Раҳимбий юзга бағишланган бир неча банд борки, буни тасдиқлайди:

Ҳақдин улдир талабим ўлса сенга ёр, Раҳим!
Икки оламда наби шафеъу ғамхор, Раҳим!

¹ Ушбу банд Фитрат мақоласидан айнан келтирилди (— У.Ж.).

² Фитрат А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитғучи. 1928, 12 — сон, 47 — бет.

³ В.Абдуллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (Т.: «Ўқитувчи», 1980, 132—134 — бетлар) китобида мухаммаснинг ёзилиш даври исён кўтарилгандан оддин, деб белгиланган. Мухаммаснинг руҳи буни тасдиқламайди. Турдишунос Ҳомид Ёкубов ҳам мухаммаснинг ёзилишини исёндан кейин дейдики, бу фикр Фитратники билан мос келади. (Турди. Танланган асарлар, —Т.: «Фан», 1951, 9 — бет. Сўзбоши қисми).

Ўлса то даври мадори бу жаҳон бор, Раҳим!
Айлагай сени худо барчага сардор, Раҳим!
Беғу бегзодасану юртқа тушқон бир тоқ,¹ —

Яна бир банд:

Ўзбакни гули, сарсебади бегзодисан,
Ҳама эҳсонинга... дурсан озодасан,
Аҳли муҳтожлари даргоҳи ижодисан,
Ўлма кўп суст — ўшал Эрбоқи авлодисан,
Бори кими ҳадди — урғай сенинг олдинга натоқ,²

Шоирнинг Раҳимбий юзга қарата: "айлагай сени худо барчага сардор, Раҳим!", деб хитоб қилишидан, уни исёнга бош бўлишига чақираётгани маълум бўлади. Чунки, Раҳимбий юз олдин ҳам бир неча исёнларга бошчилик қилган Эрбоқининг авлодидан.³ ("Ўлма кўп суст — ўшал Эрбоқи авлодисан") Бунга маънан ҳам, нуфузи жиҳатдан ҳам ҳаққи бор. Ҳеч ким унга қаршилик қилолмайди. Қаршилик қилишга ҳадди ҳам сигмайди. (" Бор киминг ҳади — урғай сенинг олдинда натоқ".) Аммо Раҳимбий юз Турдининг сўзини олмайди. Исёнчиларга қўшилишга юраги бетламайди. Исёнчилар Самарқанд яқинидаги Кониғил деган жойда энгиладир.⁴

Модомики, шундай экан шоирнинг исёндан кейинги ҳаёти қандай кечди? Фитрат унинг исёндан кейин Раҳимбий Юзнинг ўели Оқбўтабий саройида турғун бўлиб қолганини, аммо кейинги ҳаёти қийинчиликда ўтганини айтади. Бунинг исботи сифатида қуйидаги мисраларни келтиради:

Бошимга юз кўҳи ғам бир от коҳи емидин,
Бир кўнгул юз пора йўқлик зафъи заҳми биймидин,
Қад букуб, бўйним эгуб, тегди оёқларга бошим,

¹ Ушбу банд Фитрат мақоласидан айнан олинди (— У.Ж.).

² Бу бандни, Фитратда тулиқ бўлмагани сабабли қуйидаги манбадан олдик. Ўзбек адабиёти (мажмуа) 10 — синфлар учун. — Т.: Ўқитувчи, 1993, 208 — 209 — бетлар.

³ Манбалар Эрбоқи юзининг бир нечи қўзғолонларига бош бўлганини тасдиқлайди (Ўзб.адаб.тарихи, III том, — Т.: 1978, 21 — бет.)

⁴ Буни Турдига бағишланган барча манбалар тасдиқлайди. Қаранг: «Ўзбек адабиёти тарихи», беш томлик, Штом — Т.: Фан, 1978, 216 — 217 бетлар; Турди. Танланган асарлар, Т.: Фан, 1959, 3 — бет; Турди. Танланган асарлар, — Т.: «Ўздавнашр», 1960, 9 — бет; «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси», XV — XIX асарлар. (Тузувчи Олим Шарафиддинов) II — том, Т.: Ўздавнашр, 1945, 100 — 101 — бетлар.

Аҳли дунё пойбӯси хизмату таъзимидин, —

Шу тахлит изланишлардан кейин Фитрат Фароғий таржимаи ҳоли хусусида қуйидагича хулосага келади: "Турди ҳижрий 1100 йиллардан бурунроқ Бухорода Субҳонқулихон саройида эътиборли беклардан, юз қабиласининг бошлиқларидан бўлгон. Сўнгралари бу одам Субҳонқули билан бузулишгон. Бухородан чиқиб Ҳазора қалъаси орқали Ўратепа ва Хўжанд ҳокими "Раҳимбий Юз"га боргон, шунда Субҳонқулига қарши ҳалиги мухаммасини ёзиб, "Раҳимбий"ни махтаб унга тақдим қилгон, ҳам уни (юқорида кўрганимиз сўзлар билан — Фитрат) қандайдир бир ишга ташвиқ қилган. Сўнгра Раҳимбийни ўғли Оқбўтабий замониғача Хўжандда қолгон".¹

Хуллас, Фитрат бирор манбада маълумотлар бўлмагани ҳолда,² фақат Турдининг ўз асарларидаги айрим ишораларга, "тарих моддалари"ига асосланиб, у ҳақдаги муҳим далилларни адабиёт тарихи фани учун мерос қилиб қолдирди. Ушбу хулосалардан олий ўқув юртлари ва мактаблар учун дарсликлар тайёрлашда, Турдининг илмий биографиясини ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкин.

Фитратнинг шундай машаққатли изланишларидан бирини қадим турк адиби Аҳмад Югнакий таржимаи ҳоли мисолида ҳам кузатиш мумкин. Ушбу мақола "Айбатул ҳақойиқ" деб аталади.³ Тадқиқот учун асос матн бўлиб,

¹ Фитрат А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 12 — сон, 46 — бет.

² Олдинги бет 202 — тахтада кўрсатилган барча манбаларда бу ҳақда сўз кетади.

³ Фитрат А. Айбатул ҳақойиқ. // Маориф ва ўқитғучи. — 1928, 10 — сон. Фитрат ўз мақоласини номлашда турк олими Нажаб Осимбекка асосланган кўринади. Чунки мақолада берилган тахтада китоб сарловҳасининг Н. Осимбек томонидан ўқилиши тафсилотлари ҳақида гап кетади. («Маориф ва ўқитғучи» — 1928, 10 — сон, 41 — бет). Бизда бугунги кунгача китоб номининг «Ҳибатул ҳақойиқ» экани собитдир. (маъноси: Ҳақиқатлар тузфаси) Барча манбаларда китобнинг «Айбатул ҳақойиқ» «Атабатул ҳақойиқ», «Атебатул ҳақойиқ» шаклида ўқилгани ҳам айтади. Хусусан, Н. Малиевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида бундай хиёма — хилликлар сабаби: «ҳ» — нинг тушиб қолши ҳодисаси (бўлиб) туркий тилларга хос экани ҳақида ёзилади. (Т.: Ўқитғучи, 1976, 138 — бет). Бу фикрни тасдиқ этиш қийин. Негаки, асар арабча номланган. Н. Малиев кўзда тутатган нусхада эса (Истанбулда Шайхзода Абдуразоқ Бахши томонидан кўчирилган. Айо — Сўфия кутубхонасида 4757 инв рақами остида сақланади). Уйғур ёзувининг остида арабча ҳарифлар билан ҳам кўчирилганини манбалар тасдиқлайди. (Фитрат мазкур ишда — 41 — бет; Қ. Содиқов «Аждодларимиз битиги» — Т.: Фан, 1990, 17 — бет). Шундай экан, бу китоб, асосан, мутахассислар томонидан ўқилган, кўчирилгани туфайли уларнинг (турк бўлганлари таъдидга ҳам) бирор ҳарфини тушириб ўқишлари, кўчиришлари манتيққа тўғри келмайди. Н. Малиев кўзда тутган ҳодиса кўпроқ жонли сўзлашувга (шеваларга) хос экани ҳам маълум.

Агар араб ёзувида унлиларнинг акс этмаслигини ҳисобга олсак, китоб сарлавҳасининг «Ҳибатул ҳақойиқ» шаклида ёзилганига шубҳа уйғонади. Чунки унлидан

Нажиб Осимбекнинг (Истамбулда) Айо – Сўфия кутубхонасидан топиб (1915) нашр эттирган нусхаси хизмат қилган.

Ушбу асар қадимий бўлганидан унинг муаллифи ҳақида ҳам маълумотларнинг камлиги анча мушкулотлар туғдиради. Шу сабаб бўлса керак, олимнинг биринчи бўлиб эътибор қаратгани Адиб Аҳмаднинг таржимаи ҳоли бўлди. Дастлаб унинг ўзи томонидан ёзилган:

Адиб Аҳмад отим, адаб панд сўзум,

Сўзим мунда қолур, борур бу ўзум, –

мисралари, сўнгра: “Китобнинг охирида китоб ҳаққида ёзилгон уч тақриз” таҳлилга тортилади.¹ Бу машҳур “тақриз”лардан адибнинг отасининг оти Маҳмуд бўлиб ўзи Югнак деган жойда тутилгани, асари қашқар тилида ёзилгани ҳақида маълумот олинган.

Олим иккинчи ишончли манба сифатида Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асарига мурожаат қилади. Адиб Аҳмад ижодининг кейинги замонлардаги

кейин «ى» ҳарфи келганда, сарлавҳанинг биринчи сўзи «ҳайбатун» (هيبه) «ҳибатун» (هيبه) ёки «хуйбатун» (هيبه) шаклида ўқилиши керак бўларди. Китоб сарлавҳасининг «Айбатул ҳоқойиқ», «Атебатул ҳоқойиқ» ўқилиш вариантлари ҳам биринчи сўзнинг иккинчи ҳарфи «ى» ёки «ت» эканини кўрсатади. Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш муҳимга ўхшайди. Яни: а) Арабча «ى» ва «ت» ҳарфлари сўз ўртасида «» шаклида ёзилиб, фақат нуқталарнинг пастда ёки юқорида бўлиши билан ажралиб туради.

б) «ع» ва «ع» ҳарфларининг ҳам сўз бошидаги ёзиллишлари жуда ўхшаш. Ҳарфларнинг бирор жойи ўчиб ёки бирор нарсанинг чапланиб кетишидан убу ҳарфлар осонгина бир–бирига ўхшаб қолиши мумкин. Китоб номининг «Айбатул ҳоқойиқ», «Атебатул ҳоқойиқ», «Атабатул ҳоқойиқ» шаклида турлича ўқилишига шундай техник ҳолатлар сабаб эмасмикин? Мутахассисларнинг фикрига кўра, «Атабатул ҳоқойиқ» шакли XV асрда Арслон Хўжа Тархон ёзган:

Китобнинг оти эрур Ҳибатул –

Ҳоқойиқ иборат арабтии ушул. – (Мисра Н.Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (–Т.: Ўқит. 1976, 138–бет) китобидан олинди) мисралари ваъзига тушмайди. «Айбатул Ҳоқойиқ».

«Ҳайбатул ҳоқойиқ» шакллари эса тушади. «Ҳайбатун» (هيبه) сўзи. «Арабча – русча лугат»да 1) боязн, почтительный страх; 2) уважение; 3) достоинство, престиж, авторитет;

влиятельности; 4) величие, величественность, торжественность; «айбатун» (عيبه) сўзи эса 1) кожанная сумка, чемодан; 2) перен.хранитель тайн, доверенное лицо шаклида таржима қилинган. (Арабско–русский словарь, Том 2, –Т.: Камалак, 1994, с91–405). Фитрат «айбатун» сўзининг «кути, идиш» маъносига ургу берар экан, давр талабларидан келиб чиққан кўринади. Холбуки, унинг «сирлари сақловчи», «ишончли зот» маънолари асар руҳига монандроқдир (–У.Ж.).

¹ Фитрат А. Айбатул ҳоқойиқ, // Маориф ва ўқитгучи, 1928, 10–сон, 41 –бет.

аҳамиятини таъкидламоқ учун Навоийнинг ўз "Мактубот"ларида (хусусан, Ҳусайн Бойқаронинг ўгли Бадиуззамонга насиҳат қилиб ёзган мактубида) унинг асарларидан фойдаланганини айтади.¹

Бундан ташқари, "Насойимул муҳаббат"да келтирилган Адиб Аҳмаднинг олти мисраси Нажиб Осимбек нашр эттирган нусхада "анча ўзгаришларга учрагани"ни, у фойдаланган қўлёзма нусхаси анча номукамал эканига мисол тариқасида кўрсатилади.²

Навоийдаги: "Ҳақ субҳанаҳу ва таоло агарчи зоҳир кўзин ёпуқ яратгондур, аммо кўнгул кўзин бағоят ёруқ қилгондур" деган машҳур жумла Фитратга Адиб Аҳмаднинг "туғо кўрмас"³ эканини яна бир бор тасдиқловчи далил бўлиб хизмат қилди.

Фаслнинг оддинги қисмларида ҳам кўрдикки, Фитрат ўз фикрининг ишончли бўлиши учун, иложи борича мавжуд манбаларнинг барчасидан далиллар келтиришга ҳаракат қилган.

"Насойимул муҳаббат"да келтирилган навбатдаги бир далил Фитратни унча қониқтирмади. Бу Адиб Аҳмаднинг "Бағдод шаҳридан тўрт ёғоч йироқда тургани ҳолда имом Аъзам (Абу Ханифа ан-Нуъмон ибни Собит (699--776) раҳматуллоҳи алайҳим)дан "Қуръон", "Ҳадис" ва "Фиқҳ" сабоқларини олгани ҳақидаги маълумот эди. Буни олим "афсонавий хабар" деб талқин қилди. (Буда у турк олими Ф.Купрулуга асосланган кўринади). Аниғроқ маълумотларга эга бўлмоқ учун бошқа манбаларга мурожаат этди.

Абулҳусайн Боқир бин Маҳмуд Али (ҳ.951)нинг "Тазкиратул авлиё"сидаги Адиб Аҳмад ҳақидаги маълумотлар ҳам унга маъқул келмади. Асар муаллифи: "Навоийнинг "Насойимул муҳаббат"даги афсонавий хабарни форсча таржима қилишдан бошқа бир иш кўра олмагон", деб топилди. "Имоми Аъзамнинг ҳижрий 150нчи йилда ўлгани

¹ Адабиётшунос С.Эркинов «Фитрат – Навоийшунос» номи мақоласида олим томонидан келтирилган ҳаммага маълум мисралар «Муншоат» нинг кейинги нашрларда хато кетгани, Фитратдаги вариант тўғри эканини таъкидлайди. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, 3– сон, 4–5–бетлар (–У.Ж.).

² Фитрат А. Айбатул ҳоқойиқ, // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 10–сон, 42–бет.

³ Фитрат бу келтирилган маълумотни «биринчи тақриз» деб атайти (–У.Ж.).

маълум."¹ "Айбатул ҳақойиқ"нинг ҳижрий иккинчи асра (яъни "Қутадғу билик"дан бир – икки аср сўнгра) ёзилгонин қабул қилишга имкон йўқдир. "Айбатул ҳақойиқ"нинг тили, услуби "Қутадғу билик"дан бир – икки аср сўнгра ёзилгонин кўрсатмақдадир", деб ўз фикрини исботлайди.²

Энди битта йўл, яъни Аҳмад Югнакий китобини бағишлаган Дод Сипоҳсоларбек кимлигини, қаерда яшаганини аниқлаш билангина масалага ечим топиш қолган эди.

Бу борада турк олими Нажиб Осимбек олиб борган изланишлар натижаси ҳам масалани ойдинлаштира олмайди. Чунки, у тахмин қилган Хуросон ноиб Додбек ибни Хабаш ҳам, Маҳмуд Ғазнавийнинг жияни Соларғози ҳам ёки ҳижрий олтинчи асрада яшаган Тўғрул Қилич Исфаҳсоларбек³ ҳам Адиб Аҳмад китобида зикр этилган ҳукмдор эмаслар. Уларнинг орасида айнан. "Дод Испоҳсоларбек дегани йўқ". Адиб Аҳмад эса: "Дод Испоҳсоларбек учун був китоб..." деб ёзган.⁴

Фитрат тўлиғича Дод Сипоҳсоларбек номини форс шоири Саифи Исфарангий (1185–1268)нинг шеърий девонида учратади. Яъни шоирнинг бир қасидасида "Ғиёси давлат уддин Додбек Сипоҳсолар", деб мазкур ҳукмдорнинг номи тўлиқ зикр этилган эди. Шу шоирнинг ўзи уни, яна: "Додбек мирлашқари Турон..." дея таърифлайди. "Фарғона ҳокими" эканини айтади. Фитрат юқоридаги далилларга суяниб, Адиб Аҳмад китоб бағишлаган ҳукмдор айнан – Сайфи Исфарангий девонида тилга олинган Додбек Сипоҳсолар эканига ҳукм қилади.

Бу масала ҳал бўлгандан кейин Аҳмад Югнакийнинг юрти "Югнак"ни қайси атрофдан излаш кераклиги ҳам маълум бўлади. Бу борада Нажиб Осимбекнинг фикрига ҳам (У Югнак деган жойни "Қашқар атрофида", деб гумон қилган эди)⁵ ўз – ўзидан жавоб ҳозир бўлади.

Чамаси, олимнинг "Югнак" масаласида бир тўхтама келишида проф. Ф.Купрулуниг тадқиқотлари туртки бўлган

¹ Васлий Самарқандийнинг «Имоми Аъзам тарихи» китобида (Т.: Ёзувчи, 1995, 54 – бет) ҳам бу сана 150 ҳ. Кўрсатилган.

² Фитрат А. Айбатул ҳақойиқ, // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 10 – сон, 42 – бет.

³ Ушбу номлар Фитрат мақоласидан айнан келтирилди (– У.Ж.).

⁴ Фитрат А. Айбатул ҳақойиқ, // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 10 – сон, 41 – бет.

⁵ Фитрат А. Айбатул ҳақойиқ, // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 10 – сон, 43 – бет.

кўринади. Негаки, турк олими асосланган “Муъжам ул буддон” (Ибни Ҳавқал) китобини Фитрат ҳам ишончли манба сифатида қабул этган ва Югнак шаҳрини Банокат атрофида деб кўрсатган. Жувайний отли бир тарихчининг Самарқанд атрофида Уғноқ деган шаҳар борлиги ҳақидаги фикрини илова қилишни ҳам унутмаган.

Хуллас, Фитрат ушбу манбаларга асосланиб, Адиб Аҳмаднинг XII—XIII аср орасида Туркистонда яшагани тўғрисидаги хулосага келади.

Адиб Аҳмад туғилган жой масаласида машҳур мустаҳриқлар — Е.Э.Бертельс, В.В.Бартольд ҳам Фитрат билан ҳамфикрлар.¹ Н.Маллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида Югнак номли жой Фарғона Туркистон (шаҳри) ва Самарқанд атрофида мавжуд бўлиб, Адиб Аҳмад уларнинг қайси бирида яшагани номаълумлиги айтилса,² беш томлик “Ўзбек адабиёти тарихи”да Туркистон шаҳрининг жануби — шарқий томонида жойлашган Югнак тепа харобалари шоир туғилган жой бўлиши мумкин, деб тахмин қилинади.³ М.Имомназаров эса бу номдаги жой Самарқанд, Фарғона, Сирдарё бўйларида мавжуд бўлганини таъкидлайди. Бироқ, Адиб Аҳмад буларнинг қайси бирида туғилгани борасида аниқ фикр айтишдан ўзини тияди.⁴ Булардан кўринадики, 20-йиллардаёқ Фитрат фикрини банд этган бу масала бугунгача долзарблигича қолган.

Адиб Аҳмад туғилган давр ҳақида бугун ҳам бир тўхтамга келингани йўқ. Турли баҳс—мунозаралар давом этмоқда.

Шу мавзудаги мақолалардан бири филология фанлари доктори М.Имомназаров томонидан эълон этилган бўлиб, “Адиб Аҳмад қачон яшаган?” деб номланади.⁵ Кейинчалик бу мақола тўлдирилиб, “Буюк сиймолар, алломалар” китобига ҳам киритилган.⁶ Бунда Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асаридаги (Юқоридаги Фитрат мурожаат қилган) маълумотга суяниб, Адиб Аҳмаднинг VIII асрда яшагани

¹ Ўзбек адабиёти тарихи, беш томлик 1-том. —Т.: Фан, 1978, 132—бет.

² Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. —Т.: Ўқитувчи, 1976, 139—бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи, беш томлик 1-том. —Т.: Фан, 1978, 132—бет.

⁴ Имомназаров М. «Адиб Аҳмад Югнакий», Буюк сиймолар, алломалар. (Ўрта осиелик буюк мутафаккирлар ва донишмандлар) 1 — китоб. —Т.: Абдулла Қодирий номдаги «Халқ мероси» нашриёти, 1995, 21 —бет.

⁵ Имомназаров М. Адиб Аҳмад қачон яшаган? // ЎзАС: 1995, 31 — март.

⁶ Буюк сиймолар, алломалар. —Т.:Халқ мероси, 1995, 21 — 25 —бетлар.

ҳақидаги фикр илгари сурилган. Қўшимча далиллар сифатида эса: 1) "Ҳабатул ҳақойиқ"да Анас ибн Муовия номли кишининг тилга олиниши; 2) асар тилининг, асосан, туркий – арабий асосда қурилган бўлиб, форсий сўзларнинг кам учраши (олимнинг аниқлашича, асарда 650 туркий 240 арабий, 60 форсий сўз ишлатилган); 3) асарнинг қофияланиш тизимида, асосан, араб қасида тури ва туркий шеърятга хос бўлган тўртликларнинг қўлланилиши; 4) а) асар мазмунини сўфиёна оҳангларнинг йўқлиги; б) асосан ислом маърифатининг содда тарғиб этилиши; в) бунда "Қуръон" ва "Ҳадис"га асосланиши; г) Адиб Аҳмаднинг шоир сифатида эмас, адиб – ислом маърифатини ёювчи сифатида танилуви ва ҳ.к.лар кўрсатилган.

Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул ҳақойиқ" асари ҳақида (Тошкент: 1972) китоб эълон қилган, бу борада ўзбек адабиётшунослигида энг яхши мутахассислардан ҳисобланган – Қозоқбой Маҳмудов "Манбаларни қайтадан кўрмоқ керак" деб юқоридаги фикрларга ўз хайрихоҳлигини изҳор этди.¹ Йирик тилшунос олим, филология фанлари доктори Эргаш Умаров эса китобнинг "тили ҳам қадимий" эканини исботлаб, М.Имомназаров фикрларини қўллаб чиқди.² Масаланинг баҳс қисми шундан кейин бошланди.

Тасаввуф тадқиқотчиси Иброҳим Ҳаққул, Алишер Навоийдан келтирилган, Адиб Аҳмадга оид маълумот кўп ҳам саҳиҳ эмаслигини, бу ҳолат сўфийлик характерида бор бўлиб, Югнакийдек зотларнинг ёшлари рамзий маънода катта қилиб кўрсатилиши, улуғ устозлар билан учрашуви ҳам рамзий маъно касб этишини далиллар келтириб исбот этди.³ Яна бир тадқиқотчи – Абдумалик Ёкубов эса "Ҳибатул ҳақойиқ"нинг мазмун ва моҳияти илк ислом келган даврларга мос экани, унинг сўфийлик адабиётига яқин келмаслигини, шунинг учун бу асар VIII–IX аср маҳсули эканини таъкидлаб, "профессор" (М.Имомназаров)нинг фикрига қўшилди. Иброҳим Ҳаққулни инкор қилди.⁴ Шу орада фитратшунос Ҳамидулла Болтабоев "Бутун

¹ Маҳмудов Қ. Манбаларни қайтадан кўрмоқ керак. // ЎзАС, 1995, 28 – апрел.

² Умаров Э. Тили ҳам қадимий // ЎзАС, 1995, 28 – апрел.

³ Ҳаққул Иброҳим. Аҳмад Югнакий имоми Ўзғамга замондош бўлганми. // ЎзАС, 1997, 47 – январь.

⁴ Ёкубов А. Профессор билмасдан сўзламаган. // ЎзАС, 1996, 30 – май.

эҳтимолларнинг кучлиси" (Фитрат таъбири) номли мақоласини эълон этди.¹ Хуллас, баҳслар давом этди.

Билишимизча, баҳслар, асосан, Фитрат ва М.Имомназаровларнинг, Адиб Аҳмад хусусида билдирган фикрлари доирасида кетаяпти. Шунинг учун бу икки олимнинг фикрлари билан ҳисоблашиш, бошқаларга ҳам муносабатни кўрсатади, деб ўйлаймиз. Дастлаб М.Имомназаров тадқиқотига тўхталайлик.

Олим кўтарилган масала жуда муҳим. Ҳатто таҳсинга лойиқ иш. Негаки, бу туркий халқларнинг қадим маданияти билан боғлиқ ва бутун туркий халқлар фахр этса арзигулик янгилик. Ушбу фикр ўз исботини топса, ўзбек филологияси фани салмоқли ютуқларга эришар эди. Биринчидан, тил тарихини ўрганиш учун энг қадимий, энг қимматли манбага эга бўлардик.; иккинчидан, озми — кўпми тарих ҳақида янги маълумотлар кириб келган бўларди; учинчидан, энг қадимги ёзма адабиётимизнинг бадиияти билан боғлиқ жиҳатлари; жанр хусусиятлари, шеър тузилиши, ифода услуби ва ҳақозаларни VIII асрнинг мукамал адабий намунаси асосида қайта белгилардик. Адабиёт тарихини даврлаштириш масаласида ҳам маълум ютуқларга эришардик. Адабий таъсир масалаларини ўрганиш мумкин бўларди.

Хуллас, фанимиз равнақи учун катта ўзгаришлар юз бериши мумкин эди. Нима учун "мумкин эди" деяпмиз? Сабаб шуки, "Ҳибатул ҳақойиқ"нинг ёзилиши ва унинг муаллифи яшаган давр масаласида ҳали ҳам аниқ бир тўхтамга келинган эмас. Шу маънода М.Имомназаров тадқиқотларида ҳам айрим мулоҳазали ўринлар бор.

М.Имомназаров таянган биринчи далил — "Насойимул муҳаббат"да келтирилган, Адиб Аҳмаднинг Бағдодга бориб, Имоми Аъзам (р.а)дан дарс олгани ҳақидаги маълумотдир. Васлий Самарқандийнинг "Имоми Аъзам тарихи" китобида (изоҳ: Китобнинг асл номи "Ал — каломул афҳам фи манокби Имоми Аъзам" бўлиб, Шаҳобиддин Аҳмад ибн Ҳожарнинг "Ал — ҳайратул аҳсан" ва Алоуддин ал Хаскафийнинг "Ал дурул мухтор фи шархи танвирул абсор" номли китобларидан таржима қилинган. Асар мазмунига қараганда муаллиф икки китобдан ҳам Имоми Аъзам (р.а)га

¹ Болтабоев Ҳ. «Бутун эҳтимолларнинг кучлиси». // ЎзАС, 1997, 13 — июнь.

оид қисмларини "иқтибос" (Васлий) қилиб олган баъзи ўринларда Васлийнинг замондошларига қарата хитоби ҳам янграйдик, бу асарнинг оддий таржима эмас, эркин-ижодий таржима дейишга асос беради. Асардаги далилларнинг ишончли эканига шубҳа йўқ. Чунки ислом уламолари, шўро тарихчиларидан фарқ қилиб, галат гапиргани худодан кўрқадилар. Муаллифнинг "Тарих"ни ёзишда бир эмас, икки манбага асослангани ҳам буни исботлайди). Ҳазрат Абу Ҳанифа (р.а)нинг Куфада туғилганлари, бутун умр шу жойда яшаганлари айтилади.¹

Агар М.Имомназаров тахмин қилганидек, Аҳмад Югнакий 750 йил атрофида туғилиб, 15–16 ёшларидан бошлаб Имоми Аъзам (р.а)га шогирд тушган бўлса,² ушбу VIII асрнинг 60–йилларига тўғри келади. Бу деганимиз Имоми Аъзам (р.а) умрларининг охири йиллари демакдир. У зот ҳаётларининг сўнгини Бағдодда ўтказдилар. Адиб Аҳмаднинг шогирдлик даври шунга тўғри келди десакчи... Бу тахминимизни Васлий Самарқандий китобидаги бир далил йўққа чиқарди. Китобнинг "Вафотлари сабабининг баёни" деб номланган фаслида "Мансури мақхур ва хулофайи марғуб... Имоми Аъзам ҳазратларини ўлдурмоқ хаёлига тушти. Бағдодга чақирди",³ – деб ёзиладики, агар Имоми Аъзам (р.а) Бағдодда яшаганларида чақиришнинг ҳоожати бўлмасди, деб ўйлаймиз.

Китобда "Мансури мақхур" деб таърифланган киши Аббосий халифаларининг иккинчиси бўлиб, тўлиқ исми Абу Жаъфар Мансурдир. Унинг "Дажла соҳилида, эски Мадоин шаҳри ёнида, Салафқа шаҳри хасобаларининг устига Бағдод шаҳрини қурдирган"и ҳам маълум.⁴ Бағдод шаҳрининг қурилиш тарихи 762 сана бўлса, шаҳар қурилгандан беш йил ўтиб (767), Имоми Аъзам (р.а) шу жойда қатл қилинганлар. Бу ҳар томонлама Васлий Самарқандий китобидаги далилни тасдиқлайди, тўлддиради.

Иккинчидан, Васлий Самарқандий китобида Абу Ҳанифа (р.а) шогирдлари ҳақида маълумот берилгани ҳолда, Адиб Аҳмад хусусида ҳеч гап айтилмайди. Агар бу гап бор

¹ Самарқандий Васлий Имоми Аъзам тарихи. –Т.: «Ёзувчи», 1995, II бет. Бошқа тафсилотларни китобнинг кийинги саҳифаларида учратиш мумкин.

² Имомназаров М. Адиб Аҳмад қачон яшаган? // ЎзАС, 1995, 31 март.

³ Самарқандий В. Шу асари. – 54–бет.

⁴ Кўнрапа З. Алвидо дунё! Ассалом охират! –Т.: Шарқ, 1996, 135–бет.

бўлганда, Васлийдек шоир буни фахр билан зикр этган бўларди. Адиб Аҳмад Имоми Аъзам (р.а)нинг биринчи туркий шогирди сифатида ҳам тилга олинишга ҳақли эди.

Савол туғилади: Агар Имоми Аъзам (р.а) Куфада туғилиб, шу ерда яшаган бўлсалар, нега Навоий Бағдодда деди? Агар Куфа шаҳри Навоий даврида Бағдод деб юритилган бўлса (уларнинг бошқа – бошқа шаҳарлар экани аниқ),¹ нима учун ундун кейин яшаган Васлий Самарқандий бу шаҳарни Куфа деб берди? Агар Алишер Навоий Адиб Аҳмадни Имоми Аъзам (р.а)нинг энг яхши шогирдларидан деган бўлса, нега "тарих"да бошқа шогирдлар номи тилга олинади – ю, Адиб Аҳмад тўғрисида лом – мим дейилмайди?

Энди айнан "Адиб Аҳмад қачон яшаган?" мақоласининг муаллифига тегишли мантиқий иоишчилликларга эътибор қилинг. У ушбу мақоласида "Бағдодда VIII асрда туркий шеърят туғилди" дейди.² Мақоланинг китобдаги вариантда эса "асар Хуросон ёки Мовароуннаҳрда ёзилган бўлса керак", деб тахмин қилади.³ Ёки газета нашр қилинган мақолада туркийларнинг ялпи мусулмонлашувини (Сотуқ Бугрохон 922) X асрда эканини, Адиб Аҳмаднинг "Қорахонийларга ҳам, салжуқийларга ҳам, хоразмийларга ҳам алоқаси йўқлиги"⁴ни айтиш билан, унинг булардан оддин яшаганини исбот этмоқчи бўлади – ю, "Адиб Аҳмад Югнакий" мақоласида асарнинг "Турк ва Ажам мамлакатларининг ҳукмдори" – Дод Сипоҳсоларбекка бағишланганини таъкидлайди.⁵ Агар "Ҳибатул ҳақойиқ" ёзилган даврда ислом туркий ўлкаларда расмий дин ўлароқ қабул этилмаган, фақат қорахонийлар даврига келибгина бу иш амалга ошган бўлса, унда нега бир кичик амалдорга,⁶ ҳатто давлат кишисига (олимнинг тахминича, ҳали ислом нималигидан хабарсиз бўлган, йирик бир давлатнинг амалдорига) исломий характердаги китоб "бўлак" (Фитрат

¹ Проф. З.Кўнрапанинг ёзишича, ислом ҳалифалиги Уммавийларнинг айби билан иккига бўлинганда (Куфа ва Шом) Ҳазрат Али розияллоху анхунинг пойтахтлари, халифалик марказлари Куфа шаҳри бўлган экан. (228 – таъхатдаги манба – 127 – 135 – бетлар) (– У.Ж.).

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995, 31 – март.

³ Буюк сиймолар, алломалар. I – китоб. (М.Имомназаровнинг «Адиб Аҳмад Югнакий» мақоласи). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги «Халқ мероси» нашриети, 1995, 22 – бет.

⁴ // ЎзАС, 1995, 31 март.

⁵ Буюк сиймолар, алломалар. I – китоб. – Т.: 1995, 23 – бет.

⁶ Сипоҳсолар сўзи кўпда подшоҳларнинг амалдорларига нисбатан ишлатилгани маълум. Колаверса Фитрат ҳам уни «Фарғона ҳокими» деб кўрсатган эди (– У.Ж.).

таъбири)¹ қилинган? Буни ғайриисломий сиёсат қандай қабул қилди экан? Ахир китобнинг тақдим этилиши, Биринчидан, муаллифнинг шу ҳукмдорга ишонч ва хайрихоҳлигини билдирса; иккинчидан, давлат сиёсати даражасидаги ҳаракат — ку!?

Энди Анас ибн Муовия масаласи ҳақида. М.Имомназаров унинг Уммавийлардан (Муовия ибн Абу Сўфённинг ўрилларидан) эканини таъкидлаш билан ҳам Адиб Аҳмаднинг VIII асрда яшаганига урғу бермоқчи бўлган. Аммо зиддиятга йўл қўйган. Аввало олим Уммавийлар таназзулининг бошланишини Имом Ҳусайн (роз. анҳ. Расулуллоҳ с.а.в.нинг кичик набиралари)нинг ўлдирилиш воқеаларига боғламоқчи бўлади. Ҳолбуки, Имом Ҳусайн (роз. анҳ.) 680 йилда ўлдирилган бўлиб,² Уммавийлар Ҳалифалиги бундан кейин яна 70 йил яшади. Яъни бу даҳшатли қатл орқали ўз мавқеини мустаҳкамлади. Иккинчидан, Анас ибн Муовия Уммавийлардан дейилган ҳолда,³ “Ҳибатул ҳақойиқ”да “Анас ибн Муовиянинг тилга олиниши, расман ҳали бу юртлар Аббосийлар халифалигига тобелигига ишора қилиб тургани” таъкидланади.⁴ Бу даврга келиб (яъни олим тахмин қилганидек, Адиб Аҳмад 750 йиллар атрофида туғилган, умрининг охирида ўз асарларини ёзган бўлса) бутун ислом олами Аббосийларга тобе экани тўғри. Буни манбалар далиллайди.⁵ Аммо Уммавийлар билан Аббосийлар ўзаро сиёсий душман бўлатуриб, Уммавийларнинг сўнги вакилларигача Аббосийлар томонидан қириб ташлангани (Буни муаллифнинг ўзи ҳам таъкидлаган эди) собит бўлгани ҳолда Аббосийлар сиёсати ҳукм сурган мамлакатда Анас ибн Муовиянинг (Имомназаров фикрича, Муовия ибн Абу Сўфён авлодининг) номи тилга олинишида қандай мантиқ бор?

Бундан ташқари, “Имоми Аъзам тарихи”да Уммавийлар билан Абу Ҳанифа (р.а)нинг ўзаро ёмон муносабатда бўлганларини кўрсатадиган далиллар бор.⁶ Шу маънода,

¹ Бўлак — ҳадия, тортиқ демақдир (— У.Ж.).

² Кўнрапа Закои, Авидо дунё! Ассалом охират! — Т.: Шарқ, 1995, 129 — бет.

³ // ЎзАС, 1995, 31 март.

⁴ Буюк сиймолар, алломалар. — Т.: «Халқ мероси», 1995, 23 — бет.

⁵ Кўнрапа Закои, Авидо дунё! Ассалом охират! — Т.: Шарқ, 1996, 138 — 139 — бетлар.

⁶ Самарқандий Васлий. Имоми Аъзам тарихи, — Т.: «Ёзувчи», 1995, 50 — 52, бетлар.

Адиб Аҳмад ўз устозига бешафқат муомалада бўлган Уммавийлар вакилини нега мадҳ этди экан?!¹

Проф. З.Кўнрапа Шом—Уммавий халифалиги тўқсон йил давом этганини (660—750), бу давр ичида ўн тўрт халифа келиб кетганини ёзади. Номларини санайди.¹ Аммо булар орасида Анас ибн Муовия номини учратмадик. Бундан келиб чиқадики, Анас ибн Муовиянинг Уммавийларга алоқаси йўқ.

Навбатдаги далиллар бевосита “Ҳибатул—ҳақойиқ” асари билан боғлиқ эди. Мақолада туркий ва арабий сўзлар асар таркибида кўп учраши, форсий сўзларнинг кам қўлланиши айтиладики, буни китобнинг исломий руҳда экани ва асосий қисмини ояту ҳадислар ташкил қилиши билан изоҳлаш мумкин. Асарнинг қофияланиш тизимида араб шеъриятининг таъсири бор, деган фикрга эса қўшилиб бўлмайди. Чунки Фитрат туркийларга араб шеърияти, форсийлар шеърияти орқали кириб келганини исбоот этган.² Хусусан, “Ҳибатул—ҳақойиқ”нинг шеърий тизими ҳақида шундай ёзади: “Китобнинг бу қисмини (асосий қисмини—У.Ж.) қасида, ғазал шаклида эмас, рубоий (тўртглик) шаклида давом эттирадир. Бу рубоийлар шакл ва услубча “Қутадғу билик”даги рубоийларнинг худди ўзи кабидир”.³ Яна бир жойда “Ҳибатул—ҳақойиқ”нинг “вазни аруздан мунтақориби мусамани мақсур (фаълун, фаълун, фаълун, фаул) бўлуб, “Шоҳнома” ва “Қутадғу билик” билан бир вазнадир”, деб ёзадики,⁴ булар ҳам форс—эрон шеъриятининг Адиб Аҳмад ижодига таъсиридан далолат.

Хуллас, бундай зиддиятли, мантиқий исбот топмаган, илмий асосланмаган фикрлар олимнинг ҳар икки тадқиқотида ҳам керагича топилади. Юқорида бу йўлдаги ҳаракатнинг нақадар масъулиятли эканини айтган эдик. Шу маънода бугун адабиётшунослик илмига турли янги—таҳлил методларини, замонавий ЭҶМ ютуқларини олиб кираётган хорижлик мутахассисларнинг бу каби бўш тадқиқотларимизни йўққа чиқариши ҳеч гап эмас.

¹ Кўнрапа З. Алвидо дунё! Ассалом охира! 3—китоб —Т.: 1996, 127—135—бетлар.

² Фитрат А. Аруз ҳақида. Т.: «Фанлар комитети нашриёти», 1936, 13—22—бетлар. (Лотин ёзувида) («Исбот этади» дейишимиз Фитратнинг бу борада чуқур билими борлигига ишочимиздан келиб чиқади) (—У.Ж.).

³ Фитрат А. Айбатул ҳақойиқ, // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 10—сон, 44—бет.

⁴ Шу манба. —45—бет. (Асар вазинини Фитратдан айнан келтирдик. Бугунги кунда фаулун, фаулун, фаулун, фаул, шаклида қўлланилади) (—У.Ж.).

Шу маънода, Фитрат мақоласида ҳам айрим жузъий ноаниқликлар борки, буни қуйида кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Олим Югнакий таржимаи ҳолини ўрганаётиб, у ҳақдаги Навоий берган маълумотга дуч келгани ва уни "афсонавий хабар" сифатида баҳолаб, қабул қилмаганини юқорида айтган эдик. Ўз фикрни эса: "Айбатул – ҳақойиқ"нинг ҳижрий иккинчи асрада (яъни "Қутадғу билик" билан "Девону луғатит турк"дан уч аср бурун) ёзилганини қабул этишга имкон йўқдир. "Айбатул ҳақойиқ"нинг тили, услуби унинг "Қутадғу билик"дан бир – икки аср сўнгра ёзилганини кўрсатмақдadir (таъкид бизники – У.Ж.), деб исбот қилганини кўриб турибмиз.¹

Агар олимнинг Абдураззоқ Бахши томонидан кўчирилган асар нусхасидан фойдаланганини ҳисобга олсак, бу 1480 йилдаги (В) нусха² бўлиб чиқади. "Қутадғу билик" билан "Девону луғатит турк"нинг XI аср адабий ёдгорлиги экани аниқ.³ Шу ўринда Фитратнинг асар тили ҳақидаги фикри тўғри. Е.Э.Бертельс, С.Е.Малов, Н.Маллаев, Қ.Маҳмудовлар ҳам буни тасдиқлаганлар⁴ ва шунга асосланиб, асар ёзилган йилини белгиланганлар. Энди барча фикрларнинг асар ёзилган (номаълум) санага эмас, айна асар кўчирилган (XV аср) санага келиб туташаётганига эътибор қилайлик.

Бундан кўринадики, юқоридаги барча олимнинг далилий жиҳатдан ҳақлар. Яъни ҳақиқатдан ҳам "Ҳибатул ҳақойиқ" мавжуд нусхаларининг тили XII – XIII асрлар тилидир.⁵ Аммо асар ёзилган даврни белгилашда ноҳақлар. Негаки, бу тил хусусиятлари асар ёзилган даврга эмас, айнан кўчирилган даврга яқин келади.

Бизга керакли жойи шуки, барча олимлар қатори Фитрат ҳам Адиб Аҳмад даврини белгилашда кўчирма нусханинг тилига асосланди. Ва тадқиқотининг бутун йўналишини шу билан белгиледи. Оқибатда ноаниқлик келиб чиқди.

¹ Фитрат А. Айбатул ҳақойиқ, // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 10 – сон, 42 – бет.

² Содиқов Қ. Аждодларимиз битиги. Т.: Фан, 1990, 17 – бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи, беш томлик, I том, Т.: – Фан 1978, 88 – бет.

⁴ Маллаев Н.. Ўзбек адабиёти тарихи, – Т.: Ўқитғучи, 1976, 140 – бет.

⁵ Ўзбек адабиёти тарихи, беш томлик, I том, Т.: – Фан 1978, 133 – бет.

Мумтоз адабиётимизнинг энг мўътабар вакиллардан бўлган Аҳмад Югнакий илмий биографиясини ишлаб чиқиш масаласи бугунгача ечимини тошган эмас. Юқорида келтирилган баҳслар фикримизга далилдир. 20—йилларда бу масалага биринчилардан бўлиб Фитрат эътибор қаратди. Аҳмад Югнакий айнан илк адибларимиздан бўлгани учун ҳам, олим буни муҳим вазифалардан бири, деб ҳисобланади. Унинг "Айбатул— ҳоқойиқ" деб номланувчи мақоласи матбултга мўлжаллаб ёзилган бўлса—да, йирик фундаментал тадқиқот даражасидаги ишдир.

Олим Югнакий таржимаи ҳолини ишлаб чиқиш учун қадим қўлёзма манбалардаги маълумотларни, турк ва рус адабиётшунослигида мавжуд фикрларни синтез қилиш билан бир қаторда, ўз услубига асосан адибнинг асарига ҳам муружаат қилди. "Ҳибатул—ҳақойиқ"нинг тил ва услуб жиҳатларни эътибордан қочирмади. Натижада Югнакий яшаган давр, у туғилган жой, унинг oilаси ҳақида муҳим хулосаларни ўртага ташлади. Бироқ, "Ҳибатул—ҳақойиқ" асарининг асл нусхаси олимнинг қўлида бўлмагани масалани ҳал қилишда маълум ноаниқликлар келиб чиқишига сабаб бўлди. Югнакий яшаган давр масаласи бугунги кунгача баҳсларга сабаб бўлаётгани ҳам, бизнингча, айнан асл нусханнинг йўқлигидандир. Фақат асл нусхага суянибгина бу ҳақда сўнги фикрни айтиш мумкин бўлади, деб ўйлаймиз.

3—фасл. Фитрат — тасаввуфшунос.

а) тасаввуф мумтоз адабиётнинг негизи сифатида

Машхур мусташрик — Е.Э.Бертельс "Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб, ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти хусусида тасаввуф ҳосил қилиш мумкин эмас" деган эди.¹ Бугунги кунда етти ёшдан етмиш ёшгача, тасаввуф тўғрисида гапирар экан, бу сўзларни албатта такрорлайди. Олимлар ишларида кўчирма қилиб келтирадилар. Муаллимлар талабаларга шундай деб сабоқ берадилар. Зеро, 20—йилларда бу гапларни нафақат оғизда, балки амалиётда ҳам қўллай бошлаган бир авлод борлиги ҳақида кўпчилик билмайди.

¹ Бертельс Е.С. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1965, с.54.

Шу давр илмий—адабий муҳитида юксак ўринлардан бирини эгаллаган, даврнинг бузуқ ҳавосига пок этиқодини қалқон қилиб, қалбини сақлаб қола олган — мунаққид Вадуд Маҳмуд 20—йилларнинг ўрталарида “Алишер Навоий” мақоласини ёзди.¹ Унда Навоийнинг “муҳити”, “таржимаи ҳоли”, “илмий—адабий шахсияти” каби бўлимлар билан бир қаторда, шоирнинг сўфиёна қарашларини акс эттиришга мўлжалланган “мутасаввифлиги” деган фасл ҳам бор эди. Унда мунаққид “Навоий тасаввуфнинг руҳониятчилигига шунча берилган эдиким, ҳар асарининг ҳар ерида унинг таъсири кўринадир”, деб қайд этади. Бу биз кўчирмалар олиб юрган ҳикматли сўзларнинг Шарқнинг мутафаккир бир ўғли томонидан сал бошқачароқ шаклда айтилиши эди.

Ёки бугунги кунгача ижоди тўлиқ ўрганилмаган, 20—йилларда мумтоз адабиётга оид кўплаб тадқиқотлар ёзган Абдурахмон Саъдий ҳам сўфий шоир Аҳмад Яссавийни, фахр билан “умумтурк шоири” деб атаган эди. Ундаги шоирлик салоҳиятига: “Яссавийнинг илҳоми ўзининг арбоби юртида чачраб тушкан, ҳар уришда ёнғин чиқаратурғон даҳшатли бир ўт тошқинидир”, деб баҳо берган эди.²

Ҳатто ҳийлакор тузум, ўз измига солмоқ учун, ёш вужудига шафқатсиз тўрини ташлаган — Отажон Ҳошим ҳам тўрларни йиртгудек ҳайрат билан Навоий, Лутфий, Бобур каби сўфий шоирларнинг “санъати”дан сўзлаган эди.³

Энди буларнинг барчасидан ҳам ёш, ҳам илму тафаккур, ҳам истеъдод жиҳатидан бир зина юқорида турган, буларга нисбатан устоз мақомида бўлган — Фитратнинг шу борадаги қарашларини кўриб ўтайлик.

Олимнинг тасаввуфга оид тадқиқотлари анчагина. Ва ўзининг таҳлил тамойили, кенг қамроови билан ҳам бошқа замондошларининг ишларидан ажралиб туради. Унинг тасаввуф тарихини ўрганишга доир маълум режалари бўлган кўринади. Хусусан, “Аҳмад Яссавий” мақоласида бунга ишора ҳам бор. Мақолада бу шундай акс этади: “Сўфийликдан бу яссавий ва нақшбандий тариқатларининг ҳаракатлари Ўрта Осиё тарихининг муҳим ҳам жуда қизиқ

¹ Маҳмуд Вадуд, Алишер Навоий // Ёшлик. 1991, 5—сон.

² Яссавий ким эди, — Т.: Ҳаёқ мероси, 1994, 10—11—бетлар.

³ Ҳошимов О. Пролетар адабиёти ва адабий мерос. Қизил қалам мажмуаси. I китоб, Сам.: 1928.

бир қисмидир. Шу кунгача жиддий сувратда текширилмаган бу мавзуга оид яқинда "Ўрта Осиёда тасаввуф оқимлари" унвони билан мақолалар эълон қилмоқчимиз".¹

Кўринадики, Фитрат тасаввуф вакиллариининг ижоди билангина қизиқиб қолмаган, балки улар мансуб, шу билан бир қаторда бутун дунёга машҳуру манзур бўлган тасаввуф оқимлари (тариқатлари) билан ҳам махсус шуғулланишни ният қилган. Ушбу эзгу ният тўла амалга ошмаган бўлса ҳам, турли тариқат вакиллари ижодини тадқиқ этиш шаклида намоён бўлган.

Нақшбандийлик тариқатининг буюк вакили — Алишер Навоий ижодининг таҳлили Фитрат тадқиқотларининг асосий қисмини Ташкил этади. Фитратшунос Ҳ.Болтабоев тўғри таъкидлаганидек, у Навоийни ўттиздан ортиқ асарларида тилга олган.² Асосий ўринларда уни ўзига ибрат, деб билган. Хусусан, аруз ва тил тарихига оид масалаларни ҳал этишда бу яққол сезилади. Аммо бунга тақлидга ёки кўзни юмиб эргашишга йўйиш хато бўлади.

Унинг баъзи масалаларда улуғ устози билан чиқиша олмаган ўринлари ҳам бор. Баъзан миллат ишқи билан лиммо — лим қалби жўшиб Ҳазрати Навоийга "турк мусиқаси тўғрисида китоб" ёзмаганини таъна қилса, баъзан назарий масалаларда хато кетган жойларини кўрсатади, ўз эътирозларини баён қилади.³ Ва, айти пайтда Бобурнинг "Навоийнинг форсий шеърлари туркий шеърларига кўра кучсизроқдир", деган сўзларига эътирозан, унинг "форс тилида ҳам теран усто бир санъаткор" эканини эътироф этади.⁴

Алишер Навоийнинг "Ҳайратул — аброр"да олдинга сурган қарашлари масаласи Фитратнинг "Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри" деб номланувчи рисоласида акс этган. Шу пайтгача бу рисоланинг муаллифи номаълум деб келинар эди. Заҳматканш олим Ҳ.Болтабоев бу рисола Фитратга тегишли эканини аниқлади. Бунга далил сифатида

¹ Ясавий ким эди, — Т.: Адабий мерос, 1994, 34 — бет

² Болтабоев Ҳ. XX аср боши ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси, ф.ф.д... дис.автореф.Т.: 1996, 25 — бет.

³ Қаранг: Болтабоев Ҳ. Мир Алишер Навоий Фитрат тақинида.// Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, 1 — сон, 13 — 21 — бетлар.

⁴ Фитрат А. Навоийнинг форсий шоирлиги ва унинг форсий девони тўғрисида. // Маориф ва ўқитгучи. 1927, 12 (24)сон, 28 — 29 — бетлар.

Фитратнинг услуби, фикрий ўзига хослиги ва матн танлаш билан боғлиқ бир неча жиҳатлар келтиради.¹ Бу рисола нафақат Ҳазрат Алишер Навоий ҳақидаги қимматли тадқиқот бўлиши билан, балки Фитратни "Ҳайратул аброр" дostonининг моҳиятига чуқур назар ташланган иши сифатида ҳам эътиборга молик. Шу билан бирга махсус тадқиқотларни талаб қиладиган даражада муҳим манбадир.²

Шоир Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодининг ilk таҳлили ҳам Фитрат номи билан боғлиқ.³ Кейинчалик шўро даври адабиётшунослигида бу анъана давом этди. Унинг ижоди "кенг ўрганилди", "ҳаққоний талқин" этилди. "Буюк ижодкор", "исёнкро шоир" дея кўкларга кўтарилди. "Инқилобчи" даражасига кўтарилган ўринлар ҳам бўлди. Шунинг учун Машрабнинг дарсликларга кириши, машҳур бўлиши масала осон ҳал бўлди.

Замонлар ўзгарди, фикрлар равшанлашди. Кейинчалик билсак, Машрабнинг исёни олдин билганимиз каби фақат диндорларга, бойларга қарши эмас, бутун жамиятга экан. Машраб каби исёнкорлар эса қаландарлик силсиласига мансуб экан.

Мутахассисларга мурожаат қиламиз. Профессор Нажмиддин Комилов бунинг "тасаввуфнинг фано, тавҳид, ишқ ва васл каби" гояларининг бир вужуддаги мужассами деб тушунтиради.⁴ Абдумалик Ёқубов эса очикроқ қилиб. ошиқнинг васл кўйида девона бўлиши, васл илинжида гуноҳлардан ҳам тап тортмаслиги тарзида изоҳлайди.⁵ Ж.С.Тремингэмда қаландарлик тарзида ифодаланади. Бунга урф-одатларига қарши ҳаққат деб ифодаланади. Бунга Шаҳобиддин Суҳравардийдан далиллар келтиради.⁶

Фитрат ўз мақоласида Машраб ижодининг ўрганилиш тарихи ва манбалари, унинг таржимаи ҳоли ва қаландарлиги, асарлари ва уларнинг адади каби масалаларга ўрин берган. Қўйилган масалаларни проофессионал ҳал қилган. Айниқса, олимнинг Машраб таржимаи ҳоли ва ижодининг моҳияти

¹ Болтабоев Ҳ.Ҳ. XX аср боши ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. ф.ф.д. дис. автореф. Т.: 1996. 35-бет.

² Асарнинг тўлиқ матни қўлимизда бўлмагани сабабли бу ҳақдаги маълум фикрлари кетириш билан чекландик (—У.Ж.).

³ Фитрат А. Машраб. // Илмий фикр. 1930, 1-сон.

⁴ Комилов Н. Тасаввуф. I китоб. Т.: Ёзувчи, 1986. 75-бет.

⁵ Ғойиблар ҳайлидан ёнган чироқлар. — Т.: Ўзбекистон, 1994, 28-бет.

⁶ Тримингэм Дж. С. Суфийский орден в исламе. — М.: Наука, 1989, с. 276-277.

хусусида рус мусташриклари Н.С.Ликошин, П.В.Вяткин билан қилган баҳслари диққатга сазовор. Фитрат П.Вяткиннинг Машраб ижодини ўрганишда ниҳоятда кам манбага асосланганини, оқибатда шоир шахси ҳақида ноилмий хулосага келганини таъкидлайди.¹ Вяткинга қарши ўлароқ олимнинг ўзи фақат таржимаи ҳолни ёритиш учун қуйидаги беш манбадан фойдаланган. Булар: Малехо Самарқандийнинг "Тазкиратул асҳоб", Абдулмутталиб Фаҳмийнинг "Мажмуаи Фаҳмий", Сайид Ҳакимхонтўранинг "Мунтахабул таворих", Мирзо Олимнинг "Ансабус салотин", Мажзуб Намангонийнинг "Тазкиратул авлиё" асарларидир.

Фитратнинг Машраб таржимаи ҳолига оид изланишларидан жой олган бир маълумот диққатни тортади. Яъни, бирор тадқиқотда Машраб Офоқхўжа даргоҳидан ҳайдалгандан сўнг, яна ўз пири ҳузурига қайтиб келгани ҳақидаги маълумот учрамайди. Фитрат эса шоирнинг "Яна Қашқарга қайтиб, Офоқхўжага тавба қилгани, яна мурид бўлгани"ни айтади.² Афсуски, Фитрат ушбу маълумотни қайси манбадан олганини кўрсатмаган.

Фитрат Машраб асарларидан "Мабдаи нур"га асосий диққатини қаратади. Ўзигача айтилган фикрларни рад этиб, ушбу асар Машраб қаламига мансублигини исбот этади. Унинг далиллари қуйидагилар:

- а) "Мабдаи нур" билан "Манооқиб"даги тил бирдир;
- б) "Девонаи Машраб"даги маснавийлар услуби билан "Мабдаи нур"даги маснавийлар услуби ўхшаш;
- в) Офоқхўжа ўз шогирдларига Жалолиддин Румий маснавийлар шарҳи асосида дарс ўтган. Машраб унинг шогирдлардан ва асарларда Румийнинг таъсири очик кўринади;
- г) "Мабдаи нур" муаллифи Офоқхўжа шогирди экани асар хотимасида келтирилган.

Олим Машраб ижодини таҳлил этишда қаландарийликни асос қилиб олган ва шу йўл билан бу силсиланинг моҳиятига кириб борган. Бу ҳам ўзбек адабиётшунослигида биринчи тажриба эди.

¹ П.В.Вяткин, асосан, Машраб ҳақидаги «Маноқиб»га асосланиб шоирнинг тарихий шахс эканини инкор этган эди (-У.Ж.).

² Фитрат А. Машраб. (Нашрга тайёрловчи, сўз боши муаллифи:Б.Дўстқориев).// Ёш ленинчи. 1991, 29 июнь.

Фитрат қаландарийлик силсиласининг уч жиҳати устида кенг тўхталлади. Аввало, қаландарийлик моҳиятини очиб беради. Бунда У «қаландар» сўзининг луғавий маъносидан келиб чиқади. Шаҳобиддин Суҳравардийнинг қаландарликка берган таърифини, Урфий Шерозий, Мир Муҳаззинларнинг қаландарлик моҳиятини ифодаловчи байтларини ва бу хусусдаги халқ мақолаларни қўшимча далил сифатида келтиради. Иккинчидан, қаландарийлик тарихи ҳақида сўз юритади. Бу силсиланинг Ўрта Осиёда пайдо бўлиш даврини Жомийнинг "Нафоҳутул унс", "Мифтоҳут толибин" асарларига суяниб, XV аср деб белгилайди. Қаландарийликнинг яқин йилларгача давом этгани, аммо кейинги давр қаландарлари тиланчилик, қаландархоналарда яшаш, Яссавий ва Машраб шеърларини овоз чиқариб эл орасида ўқиш каби зоҳирий машғулотлар билан банд бўлганларини айтади.¹ Учинчидан, қаландарларнинг либоси, унинг тасаввуфий маънолари, қаландарлар махсус сўзлашадиган тил (абдал тили) ҳақида маълумот беради.

Энг муҳими Фитрат Машраб ижодининг асосини қаландарийликда деб тушунтирди. Қаландарийликни эса "мусулмон тасаввуфининг бир шўъбаси" деб талқин этди. Машраб ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ ғайриоддий ҳолатларни шу билан изоҳлади. Шоир асарларида зуҳур этган пантеистик (ваҳдати вужуд) қарашларни тўғри англади, холис баҳолади.

Кўринадики, Фитратнинг ушбу мақоласи нафақат Машраб ижодини ўрганишда, балки тасаввуфнинг қаландарийлик силсиласи ҳақида тадқиқотлар олиб бориш учун ҳам асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Фитрат тасаввуфни тариқатлар, шоирлар ижодига боғлаб талқин этиш билангина чекланиб қолмади. Унинг турли даврлар адабиётига бўлган таъсирини ҳам ўрганиди. Маълум адабий муҳитдаги инъикосини зукколарча англаб етди. Масалан, "XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш" мақоласида Умархон атрофидаги Қўқон адабий

¹ Мўминжон Мўминжон Муҳаммаджон ўғли Тошқиннинг «Тошкент шоирлари» тазкирасида Тошкентдаги қаландархоналар ва қаландарлар ҳақида келган маълумотлар Фитратнинг бу фикрларини тўла тасдиқлайди (-У.Ж.).

муҳитнинг хос хусусияти сифатида тасаввуфий рамз ва тимсоларни моҳирона қўллашни кўрсатади.¹

Мухтасар айтганда, Фитрат тасаввуф ва мумтоз адабиётнинг бир бутун организм эканини биринчилардан бўлиб эхтироф этди. Тасаввуфни мумтоз адабиётнинг, сўфиёна руҳни бу адабиёт вакиллари ижодининг негизи сифатида талқин қилди.

Тасаввуфнинг нақшбандия тариқатига мансуб бўлган Навоий ижодини мукамал ўрганилиши, Машраб воситасида қаландарийлик силсиласининг моҳиятига кириб борилиши, XVI асрдан кейинги давр адабиётида тасаввуфнинг ўрни масалалари ҳақида фикр билдирилиши Фитратни йирик тасаввуфшунос, дейишимизга асос беради. Олимнинг Аҳмад Яссавий ижоди ва яссавия тариқати бўйича олиб борган изланишлари фикримизни янада тўлдириши аниқ.

б) тасаввуф ва сўфиёна адабиётга муносабат масаласи

Юқорида Фитрат тасаввуфни мумтоз адабиётнинг негизи, деб тушунди дедик. Бу фикримизни баҳоли қудрат исботлашга ҳам ҳаракат қилдик. Далиллар келтирдик. Шу сабабли, Фитратнинг тасаввуф адабиётига муносабати ҳақида гапиришдан олдин бир нарсага изоҳ бериб кетиш лозим кўринади. Йўқса турли англашилмовчиликлар келиб чиқиши мумкин.

Бу Фитрат илмий тафаккури, идроки, эстетик қарашлари, қолаверса, уларни шакллантирган омиллар билан боғлиқ масала. Нафақат Фитратда, балки жамийки одамзотда бир хусусият бор. Бу идрок, дунёқараш ва муносабат ўртасидаги инсон табиати билан боғлиқ зиддиятлардир. Тушуниб етмоқ ва муносабат билдирмоқ. Бу иккаласи доим ҳам мос келавермайди. Яъни инсон бирор нарсани тушуниб туриб, унга фақат ижобий муносабатда бўлмайди. Баъзан бу инсоннинг ўз зарарига ҳам бўлиши мумкин. Унга хос бундай хусусият халқ мақолларида "Ўзингга ўзинг қилдинг", "Ўз бошига ўзи етди" тарзида содда ифодаланади. Руҳшунослик, эстетика, адабиётшунослик фанларида бунинг илмий исботига оид фикрларни учратамиз. Ўзбек

¹ Фитрат А. XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш. // Аланга. 1929, 8 – 9 – сон.

адабиётшунослигида етук намунаси деб эса, истеъдодли олим М.Олимовнинг Ички "мен" қарама-қаршиликлар ва зиддиятларнинг кураш майдони сифатида", "Инсон табиатидаги бир емирувчи куч ҳақида" каби мақолаларини кўрсатиш мумкин.¹ Зеро, сарлавҳанинг ўзи ҳам ниманидир англашиб турибди. Хуллас, бу жуда мураккаб масала.

Фитратга нисбатан эса масалани бу қалар чуқур қўйиб бўлмайди. Айни пайтда юзаки ёндашиш ҳам хато талқинларга олиб келиши мумкин. Бизнингча, Фитратнинг тасаввуфга муносабатини дунёқарашлар тўқнашуви деб тушунмоқ тўғри бўлади.

Фитратнинг тасаввуфга муносабати, ҳаммасидан кўпроқ "Аҳмад Яссавий" мақоласида аниқ кўринади. Бунинг сўфиёна адабиётга нисбатан кўриниши эса Яссавий ижодига муносабатда юзага чиқади. Буларнинг ўртасига айирма қўйиб бўлмайди. Чунки иккаласи бир маънони ифодалайди.

Фитратнинг Яссавий ижодига ноҳолисроқ ёндашуви хусусида адабиётшуносларимиз турли фикрларни билдирадилар. Проф. Б.Қосимов ўзининг "Шайхул машойих" деб номланувчи мақоласида бунинг "Ўша йиллар (20-йилларнинг иккинчи ярми - У.Ж.) томир ота бошлаган партиявий монополистик нуқтаи назарнинг исканжасидан узоқ кета олмаслик" деб талқин қилади.² Б.Дўстқораев эса бунинг сабабини Яссавий шеърятининг бадий савияси билан борлаб изоҳлайди.³ Ушбу мулоҳазаларга аниқ муносабат билдиришга шошилмаймизки, услуб шуни талаб қилапти.

Фитратнинг Яссавийга муносабати адабиётшунос Ҳ.Болтабоев томонидан сал ўзгачароқ талқин этилган. У олимга бевосита тазйиқ бўлган, деб тахмин қилади. Ишот сифатида мақоланинг биринчи қисми (мақола "Маориф ва ўқитгувчи"нинг кетма-кет икки сонидан босилиб чиққан)ни қийслаб кўрсатади: "Англашимизча, Фитратга Аҳмад Яссавий ижодини "синфий ёқдан текшириш" топшириғи бўлган, бироқ олим мақолани бу топшириқни унчалик удаламай тугатганки, натижада унинг қўлига яна қалам тутқазиб, Яссавийни ўзи тушунганчалик эмас, балки атрофдаги жоҳил

¹ Олимов М. Хозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси. Т.: 1994, 77-82-бетлар.

² Қосимов Б. Шайхул машойих / УзАС, 1993, 5 март.

³ Яссавий ким эди? - Т.: Халқ мероси, 1994, 8-бет.

муҳит талаб этганчалик талқин қилиш юклатилган. Олим бу ишдан бўйин тортишни уддалай олмаган", — деб ёзади бу ҳақда фитратшунос.¹

Бизнингча, бу фақат масаланинг бир томони. Негаки, фитратшунос айтганидек, фақат кейинги сонда эмас, мақоланинг дастлабки қисмида ҳам муносабат иккинчидаги каби эди. Бироқ бошланғич кўринишида, умуман тасаввуфга муносабат сифатида намоён бўлган эди.

Проф. Н.Комилов тасаввуфнинг пайдо бўлиши сабабини тавҳид эътиқодини, охираат тадоригини дунё зеб — зийнатларига алмашган катта бир жамиятга қарши, шу жамиятдан чиққан, пок иймонли, мустаҳкам эътиқодли кишилар гуруҳининг норозилик белгиси, исёни, деб тушунтиради. Бошланишини ҳазрати Усмон (р.а)нинг халифалик даври, деб белгилайди.² Ж.С.Тримингэм бу хусусда сал бошқачароқ фикрда. У кўпроқ ягона шахс эътиқоди, ишончига эътиборни қаратади. Бизнингча, унинг бундай қарашлари мистицизм тушунчаларга асосланишидан келиб чиққан. Чунончи, у исломий тасаввуфнинг келиб чиқишини ҳам "шарқ христианлиги"га боғлайди.³ Тасаввуф бўйича бу икки йирик мутахассиснинг фикрлари бир хил эмас. Негаки, уларнинг бири тасаввуфнинг келиб чиқиш сабабияти ва маконини ислом муҳити билан боғласа, иккинчиси унинг негизда христианлик амалиётини кўраяпти.

Гарчи, бу олимлар даври илмий тафаккури билан Фитрат яшаган давр тафаккур даражаси ўртасида муайян тафовут бўлса ҳам, уларнинг бу борадаги қарашларини ўзаро қиёслаб кўрайлик.

Фитрат тасаввуфнинг пайдо бўлишини ислом номидан "маҳаллий дин, маҳаллий маданият"га кўрсатилган зўравонликлар, араб бўлмаган миллатларга қилинган зуғумларнинг натижаси деб қарайди. Бундай ноҳақликларнинг, айниқса, Уммавийлар даврида кучайганини таъкидлайди.⁴ Ҳақиқатан ҳам, Уммавийлар даврида шундай ҳолатлар бўлганини, ислом тарихи бўйича

¹ Болтабоев Ҳ. XX ас боши ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси, ф.ф.д., дис.т.: 1996, 144 — 145 — бетлар.

² Комилов Н. Тасаввуф. — Т.: Ёзувчи, 1996, 5 — бет.

³ Тримингэм Дж. С. Суфийский орден в исламе. — М.: Наука, 1989, с. 16.

⁴ Фитрат Аҳмад Ясавий / Ясавий ким эди? 18 — бет.

мутахассислар тасдиқлайдилар.¹ Хуросонлик Або Муслим кўзғолонининг сабаби тафсилотлари ҳам шунга боғланади.

Бу фикрлар Н.Комилов фикрига яқиндек. Фақат Н.Комилов тасаввуфнинг келиб чиқишини исломият олами нуқтаи назаридан олиб кўрсатса, Фитратда бу сал торроқ миқёс касб этган. Туркистон, Ўрта Осиё миқёсида олинган. Аммо бу зоҳирий яқинлик холос. Моҳиятига назар ташласак, айирмаси борлигига гувоҳ бўламиз. Масалан, Н.Комилов кўзда тутган "норозилик"ка сабаб нима эди: "бойликка ружу қўйиш, қимматбаҳо тухфалар билан қариндош уруғларни сийлаш... сарой ҳашамлари, дабдабали безакларга, олтин кумушга берилиш... Хуллас худо йўлига тоат—ибодат ўрнини, дунёвий ишлар, дунё молига муҳаббат" эгаллаши.²

Фитрат бунинг сабаби қандай кўрсатилган? "...Арабларнинг диний ҳам миллий таассублари, маҳаллий дин, маҳаллий маданиятга қарши ... қаттиқ курашлари ... Уммавийлар саройининг оғир, исрофли чиқимлари..." ва ҳ.к.³

Энди солиштирамиз. Шунда Н.Комилов фикридан "Демак, ислом бузилгани, тавҳидга хиёнат қилингани учун тасаввуф келиб чиққан экан—да", деган хулосага келамиз. Фитрат таърифидан эса, арабларнинг ўзга миллатларни шафқатсиз эзгани, ноисломий динларга ёмон муносабатда бўлгани туфайли бу оқим вужудга келган экан, деб хулоса қиламиз. Диққат қилсак, буларнинг биринчиси умуминсоний мазмун касб этса (Н.Комилов), иккинчиси миллатлар манфаати ўртага тушиб тораяди. Бу фарқни давр билан ёки муҳит билан изоҳлаш мумкин бўлади—ю, аммо таърифларнинг давоми бунга имкон бермаяпти.

Фитратнинг фикрича, сўфийликнинг моҳияти ислом ва ислом мутаассиблигига, "муҳолифатни сездирмай кураш олиб бориш"дир. Бу қандай амалга оширилади? "Тасаввуф маслагига кирганлар — деб жавоб беради Фитрат, — биринчи босқичда исломнинг бутун ҳукмларига, ахлоқ, ибодат эътиқодиға оид бўлгон бутун дастурларини қабул қилиб кирганлари ҳолда, сўнг босқичларга келиб, буларнинг ҳаммасидан, ҳеч нарса сезмасдан, узоқлашиб қоладилар. Қиёмат, меърож, жаннат, жаҳаннам, таҳорат, намоз каби

¹ Кўнрапа З. Авидо дунё! Ассалом охират! 3—китоб — Т.: 1996, 128—135—бетлар.

² Комилов Н. Тасаввуф. — Т.: Ёзувчи 1996, 5—бет.

³ Ясавий ким эди. — Т.: Халқ мероси. 1994, 18—бет.

ислом дастурларини таъвил қиладилар, уларга ўзларича маъно берадилар. Бу ишлар шунча усталик билан олиб бориладиким, мурид охирги манзилга етганда қаёққа бориб турғонини сезмай қоладир”.¹ (Таъкид бизники – У.Ж.) Ахир тасаввуфдан мақсад мутаассибликка қарши курашми ёки исломгами? Агар тасаввуф мутаассибликка қарши “оқим” бўлса, нега мурид “усталик билан” шариат арконларидан узоқлаштиради? ... Келинг, яхшиси Н.Комилов тасаввуфнинг моҳияти ҳақида нима дейишини эшитиб кўрайлик. Балки шу йўл билан саволимизга жавоб топармиз?

Бу олимнинг фикрича, сўфийлар шариатдан узоқлашмайдилар, балки унга (авомдан кўра) чуқурроқ амал қиладилар. Шариатни инкор этмайдилар, балки ривожлантирадилар. Бундан мақсад нима? “Асосий мақсад илоҳий оламига бориб кўшилмоқ,” – жавоб беради олим.² Мана шу жойда икки олимнинг фикрлари ўзаро тўқнашади. Фитрат дейдики: тасаввуфнинг мақсади зоҳирий бир кураш, алал – оқибат, шариату диндан чиқиш, ўзига эргашганларни ҳам (юқоридаги мурид сўзига эътибор қаратайлик) диндан, хусусан, ислом динидан чиқариш, шу йўл билан кураш олиб бориш.

Аммо бу Фитратнинг тасаввуфга муносабати аниқ бўлди, дегани эмас. Фақат олим тасаввуфнинг моҳиятини очишда биреқламаликка йўл қўйди, холос. Бу нималарда кўринади? Биринчидан, тасаввуфнинг пайдо бўлиш маконини нотўғри танлашда, яъни Ўрта Осиё ҳудуди билан чекланишда; Иккинчидан, сўфийлик ҳаракатининг негизида миллат манфаатини кўришда; Учинчидан, сўфий ёки солиқнинг мақсадини алал – оқибат исломдан чиқиш, деб кўрсатишда ва бунинг негизида ҳам зоҳирий бир кураш (миллат маданияти, маҳаллий дин учун)ни кўришда. Фитрат мақоласининг кейинги қисмларида тасаввуфга муносабат очиқ кўринадики, юқоридагиларни аниқламасдан туриб, унга тўғри баҳо бериб бўлмайди. Чунки, муносабат айнан шу нуқтадан шакллана боради.

Фитратнинг фикрича, Яссавийнинг “мафқураси” XI – XII асрларда Туркистонда юз берган сиёсий – ижтимоий воқеаларга боғлиқ ҳолда шаклланган. Ҳукмдорларнинг ўзаро

¹ Яссавий ким эди. 19 – бет.

² Комилов Н. Тасаввуф. Т.: Ёзувчи, 1996, 6 – бет.

урушлари халқни иқтисодий — маънавий жиҳатдан қийинчиликларга олиб келган. Халқнинг камбағал табақаси (йўқсул синф — Фитрат) жуда ночор аҳволда қолган. Яссавий эса шу эзилганлар манфаатини ҳимоя қилган. Шунинг учун: “у замоннинг ҳоким синфини айрим гуруҳ унвонлари билан атаб, ҳар бир гуруҳнинг адресига қаттиғ сукушлар тақдим қилғон”.¹ Бу гуруҳларнинг ичида подшодан ҳокимгача, қозидан олимгача, муфтидан мулло — эшонгача бор. (Бу ўринда Фитрат келтирган шеърий парчаларга асосландик.)

Яссавий шеърлари ичида юқоридаги зolimларни “сўкуб” ёзилган намуналардан ташқари, қуйидаги келтирадиганимизга ўхшаш “самимий, ёниқ фиғонларҳам бор”.² Яъни

Ғариб, фақир, етимларнинг бошин силаб,
Кўнгли қаттиқ халойиқдан қочтим маъно...

Ғариб, фақир, етимларни ҳар ким сўрар,
Рози бўлар ул бандадан парвордигор...

Ғарибларни кўрган ерда оғритмангиз,
Етимларга аччиғланиб сўз қотмангиз...³ ва ҳ.к.

Бу каби шеърлар учун уни: “йўқсуллар шоири каби қабул қилиш мумкин”. Аммо Яссавий “уларга (йўқсулларга — У.Ж.) қутулиш учун бир дастур кўрсатганми? Албатта кўрсатган! Кошки кўрсатмаган бўлса эди!...”⁴ (Шу сўзлар билан мақоланинг биринчи қисми тугаган эди.)

“Яссавийнинг кўрсатган дастури нимадан иборат?” деб савол қўяди Фитрат ва иккинчи мақоласида қуйидагича жавоб беради: “Яссавийнинг зolimларга қарши камбағалларга берадиган насиҳатлари мана шу йўлдадир”.

Зolim агар жафо қилса, Аллоҳ дегил,
Илкин очиб, дуо айлаб бўюн сунғил,

Ҳақ додингга етмас бўлса, гина қилгил,
Ҳақдин эшитиб, бу сўзларни айтдим мано...⁵

¹ Яссавий ким эди? — 24 — бет.

² Яссавий ким эди? — 25 — бет.

³ Шеърий парчалар мақоладан айнан олинди.

⁴ Шу манба. — 26 — бет.

⁵ Шеърий парчалар мақоладан айнан олинди. — 26 — бет.

Бундан кўзда тутилган мақсад нима? Мақсад: "камбағалларнинг шу чоқдаги руҳий ҳолларидан фойдаланмоқ, ... ўзига мурид қилиб олмоқ ...". Бу сўзларнинг таъсири бўлиши учун у қандай усул қўллайди? Бу усул шуки, Яссавий Аллоҳ номини сўзлайди. (Яъни, "Ҳақдин эшитиб бу сўзларни айтдим мано", "Золимларни илкин узун қилдим мано... " каби). Ва шу ўринда Яссавий "чуқур мантиқсизликка" (Фитрат) йўл қўяди. Яъни Аллоҳ номидан гапирди. "У йўқсулларга яна бир йўл кўрсатади". Бу:

Ошиқларнинг суннатидир тирик ўлмоқ,

Оқил бўлсанг, гўристондан хабар олғил,

"Мен ҳам шундоғ бўлурман", деб ибрат олғил,

"Мавту қабла, анта мавту" га амал қилғил.

"Мавту қабла, анта мавту" нима дегани? "Ўлмасдан бурун — ўлинг" дегани. Шоирнинг ўзи бунга амал қилаётганини кўрсатмоқ, "эътибор ортгирмоқ учун" ер остига кирди. Лекин, унинг муридлари шу қадар кўплигидан, моддий ҳаёти таъминланган, шунинг учун "бу унинг таъмин этилган ҳаётига зарра қадар ҳалал бермайди".¹ Шундай экан, унга эргашганларнинг оқибати нима бўлади? Нима бўларди: "Унинг таълимотига чин кўнгулдан ишониб, самимий бир суратда эргашган бир миллат топилса эди, у миллатнинг дунёда "тирик экан" ўзига гўр қазмоқдан бошқа бир вазифаси қолмағон ўлур эди!"² Аммо "яхшики, Яссавийга ишонгонлар бу жинниликни қилмағонлар".³

Хўш, Фитратнинг Яссавий ижодига нисбатан ижобий муносабатига нима, салбий муносабатига нима асос бўлган?

Кўрдикки, Фитратнинг Яссавийга ижобий муносабатда бўлиши шоир йўқсулларнинг ёнини олиши билан боғлиқ.⁴ Салбий муносабатига эса унинг таркидунёчилиги сабаб бўлган. Мантиқан олиб қарайдиган бўлсак, Фитрат Яссавийдан "мантиқсизлик" топган жойда (юқорида буни кўрдик) ўзи биринчи ноаниқликка йўл қўяди. Чунки, Яссавий "мурид тўплаш "ҳирсига берилиб" (Фитрат) Аллоҳ номидан гапирганда "Қуръон"га асосланган эди, холос.

¹ Шеъринг парчалар мақоладан айнан олинди. — 29 — бет.

² Шу манба. — 26 — бет.

³ Шу манба. — 29 — бет.

⁴ Бу ўринда Фитратнинг «Йўқсул синф» ҳақидаги гапларини пролетариатга нисбат бериш ярамайди. Атама мақолада бир ниқоб вазифасини бажарганки, ишнинг давомида исботи бўлади (— У.Ж.).

Бунинг устига, унинг ҳирси дунёвий мазмунида бўлса, нимага шу орттирган обрў — эътиборидан фойдаланиб, фарован яшамади? Нега ернинг остига тор бир хужра ҳаётини ихтиёр этди? Гарчи у, Фитрат айтган каби моддий жиҳатдан таъминланган бўлса ҳам, ернинг устида яшаш унинг учун қулайроқ эди — ку! Унда нега ўзи дунёвий ҳирс билан эргаштирган жамиятдан қочди?

Иккинчиси, таркидунёчилик билан пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадислари ("ўлмасдан бурун — ўлинглар")ни боғлашга уринишида кўринган. Ахир бу ҳадис таркидунёчилик қилинг деган маънони бермаслиги аниқ — ку!

Яна олим Яссавийдаги "тангри ишқи" масаласи ҳақида гапираётиб, "нувий платонизм"¹ фалсафасидан бизнинг тасаввуфга ўтган бу ишқ масаласи Яссавий ҳикматларида жуда катта ўрин тутадир",² дейдики, неоплатонизм мистицизмнинг бир кўриниши экани адабиётларда қайд этилган.³ Фитрат Яссавий ижодининг мазмун моҳияти ва аҳамияти тўғрисида: "Унинг (Яссавий — У.Ж.) фикрлари, тирикчилик учун, тўғриси тирик ўлмак учун... халққа кўрсатган йўллари, буддизмдан олиб бизга ютдирмоқ истагидаги дастурлари қатъиян, айниқса, йигирманчи асрда зарарлидир" дейди.⁴ (Мана шу икки ўринда олим, юқорида кўрганимиз Тримингэм қарашларига яқин келадики, бу Оврупа, рус ва турк адабиётшунослигини ўрганишдан келиб чиққан бўлса керак).

Энди савол туғилади: Агар Яссавий зоҳид бўлса — ю (олимнинг тушуниши бўйича, ислом шариатига амал қилувчи) пайғамбаримиз суннатларига амал қилиб ер остига кирган бўлса, унинг "нувий платонизм" (неоплатонизм — янги платонизм)⁵, "буддизм билан қандай алоқаси бор? Агар "буддизм"дан "тирик ўлмак"ни олиб, халққа дастур қилиб бериш, халқни шу йўлга эргаштириш шоирнинг мақсади бўлса, унда "зоҳидлик"ни қандай изоҳламоқ керак? Агар Яссавийда иккаласи ҳам бор эди, қоришиқ ҳолда намоён бўлган эди, десак, Н.Комиловнинг: "Зоҳидлик даври"да

¹ Нувий платонизм — мақолада шундай келган. Аслида неоплатонизм бўлиб, маъноси янги платонизмдир (— У.Ж.).

² Ўша манба — 28 — бет.

³ Фалсафа (ўқув қўлланма), 1 — қисм, — Т.: «Университет», 1992, 52 — бет.

⁴ Ўша манба — 30 — бет.

⁵ Фалсафа (ўқув қўлланма), 1 — қисм, — Т.: «Университет», 1992, 32 — бет.

"сўфийлар шариат талабларига қатъий амал қилганлар" ...
"Зоҳидларнинг нияти ибодат билан охират мағфиратини қозониш, Қуръонда ваъда қилинган жаннатнинг ҳузур – ҳаловатига етишиш эди", деган фикрига тўқнаш келамиз.¹

Агар Яссавий даврига келибгина бу икки тушунча қоришиб кетган, Н.Комилов илк зоҳидлар ҳақида гапиряпти десак, яссавийшунос И.Ҳаққулнинг: "Яссавий ҳикматларининг аҳдоқий, фалсафий, илоҳий идизлари тўғридан – тўғри "Қуръон" гоёлари ва Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.) ҳадисларига бориб тақалади" ... Агар биз масаланинг бу жиҳатини тушунмасак, – Яссавий ижодиётини ҳам холис тушуна олмаймиз" деган эътирозга дуч келамиз.²

Яссавий таркидунёчилигини, бизнингча, кўпам чуқурлаштиравериш тўғри бўлмайди. Яъни бу, биз тушунганчалик христианча таркидунёчилик эмас, узлатга чекиниш деб аталса, тўғрироқ бўлади. Этнографларнинг аниқлашларича, Яссавий хилватгоҳида: "Мачит, тўртта ётоқхона, тўртта таҳоратхона, омбор, ўтинхона" бўлган.³ Бундан келиб чиқадики, "хилватхона" христианларникидек бир кишига эмас, кўпчиликка, маълум жамоага мўлжаллаб қурилган. Зикру – самоъ мажлисларига келсак, у ҳам Яссавий даврида жамоа бўлиб "Қуръон" тиловатини тинглаш, жамоа бўлиб Аллоҳ зикрини қилишдан нарига ўтмаган. Этнографлар ҳикоя қилиб берган зикру самоъ мажлислари эса фақат оғиздан эшитиб ёзилгани учун, ўзини оқламайди.⁴ Оқлаган тақдирда ҳам кейинчалик бидъат бўлиб қўшилган бўлиши мумкин. Шу маънода, Фитрат Яссавий фаолияти ва ижодини баҳолашда қуйидаги ноаниқликларга йўл қўйгани маълум бўлади: биринчидан, у шоир ижодининг айри – айри хусусиятлари деб талқин этган – золимларни сўкиш, мазлумларга ачиниш билан сабру қаноатга чорлаш, Аллоҳга муҳаббатсизликни қоралаш, "мавту" қабла анта мавту"ни тарғиб этиш, фақирликни ёқлаш ва ҳоказаларнинг асоси аслида битта (тавҳид ва суннат амали) эканлиги; иккинчидан, Яссавий тариқатининг асосини белгилашда

¹ Комилов Н. Тасаввуф. Т.: Ёзувчи, 1996, 6–77 – бетлар.

² Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991, 35 – бет.

³ Ғойиблар хайлидан ёнга чироқлар. – Т.: Ўзбекистон, 1994, 150 – бет.

⁴ Шу манба 154 – 156 – бетлар.

мистика ва буддизмга хос тушунчаларни янглиш ҳолда бу йўлга татбиқ этилиши.

Кўрдикки, Фитрат Яссавий ижодининг асл моҳиятини "зарарли" деб топди. Бу том маънода олимнинг тасаввуфга ҳам муносабатини белгилайди. Сўфийлик ва тасаввуфга тескари муносабат иккита. Уларнинг бири — соф шарият, соф тавҳид нуқтаи назаридан тасаввуфни қоралаш; иккинчиси, шўроча эътиқод юзасидан қоралаш. (Биз бу ерда фақат ўзбек адабиётшунослиги ва мусулмон ўлкаларидаги мавжуд фикрларни назарда тутаяпмиз).

Хўш, Фитрат буларнинг қайси бирига мансуб эди?

Маълумки, сўфийлар шариятнинг ўзи билангина чекланмайдилар. улар: "ишқ ва ботиний тараққиёт орқали ғайбий — ладуний билимлар соҳиби" бўлишга ва шу орқали мақсадга (яъни илоҳий жамолга) интиладилар.¹ Шарият аҳли эса буни инкор қилар экан. "Қуръон"даги ушбу (ва бошқа шунга ўхшаш) оятга асосланади: "(У зот) ғайбни билгувчидир. Бас ўз ғайбидан ҳеч кимни огоҳ қилмас". ("Жин" сураси, 26 — оят). Ва шундай ақидадан келиб чиқиб уларнинг (сўфийларнинг) баъзи ғайриоддий ишларини шайтони лайъин ва кофир жинларга эргашиши деб ҳисоблайди². Бу ҳолат Н.Комиловнинг "Тасаввуф" китобида Ибн Жавзийнинг "Талбис иблис" (иблис васвасаси) асарини мисолида кўрсатилган.

Демак, Фитрат бу йўлга мансуб эмас. У тасаввуфни шариятга тўғри келмайдиган ўринлари учун қораламайди.

Энди шўроча эътиқод нега тасаввуфни инкор этишини аниқлайлик. Шўро даврида нашр этилган адабиётларда ёзилишича: Ислом дини ҳам, Яссавий тариқати ҳам (ўзига хос айрим хусусиятларидан қатъий назар) бир синфнинг — ҳукмрон феодалларининг дунёқараши ва манфаатини ифодалайди³. Демак, шўроча эътиқод сўфийликни (дин билан биргаликда) пролетариат манфаатига мухолифатда кўради. Шунинг учун ўзига ёт деб билади.

¹ Комилов Н. Тасаввуф. Т.: Ёзувчи, 1996, 77 — бет.

² Шу манба — 76 — 77 — бетлар.

³ Малаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1976, 155 — бет.

Аmmo бу қараш ҳам Фитратга ётдир. Чунки у сўфий Яссавийни "йўқсуллар шоири" деб билган эди.¹

Унда Фитрат нимага, қайси эътиқодга асосланиб сўфийликни, жумладан, Яссавийни ёқламади? Ёки, ҳақиқатдан ҳам, унинг сўфийликка муҳаббати кучли эди – ю, тазйиқлар, буйруқвозликлар шундай қилишга мажбур этдими? Йўқ, деб жавоб берамиз. Унинг сўфийлик билан чиқишолмаслиги исломий эътиқоди туфайли ҳам, шўроча эътиқод ёки алданиш туфайли ҳам, тазйиқу қўрқитишлар туфайли ҳам, қолаверса, Яссавий шеъриятидаги "халқоона сажия" (Б. Дўсқораев) туфайли ҳам эмас, балки ўзининг жадидча эътиқоди туфайлидир. Нимага асосланиб бундай деяпмиз?

Эслаб кўрсак, Фитрат тасаввуфнинг келиб чиқишини ҳам **"араб бўлмагон миллатлар"нинг эзилишидан, маҳаллий дин, маҳаллий (бу ерда маҳаллий сўзини миллий деб ҳисоб қилиш мумкин) маданиятни топталишидан чиққан акс таъсир**,² деб тушунтирган эди. Энди Яссавийга салбий муносабатига нима асос бўлганини кўрайлик: Унга "самимий суръатда эргашган бир миллат топилса эди, у миллатнинг дунёда **"тирик экан" ўзига гўр қазимоқдан бошқа бир вазифаси қолмоғон бўлур эди!**"³ (Барча таъкидлар бизники – У.Ж.).

Кўряпмизки, Фитратнинг ҳар бир нарсага муносабати миллат манфаатидан келиб чиқмоқда. Миллат манфаатини ҳамма нарсадан устун қўйиш борасида эса ҳали дунёда жадидларга тенг келадиган бошқа бир ҳаракат бўлмаса керак. Биз биринчи бобда Фитрат дунёқарашининг асосини миллатпарварлик, юртсеварлик ташкил этади деб (Туркия ҳаётига боғлаб), исботлашга уриндикки, бунинг ҳам илдизи ўшанга бориб тақалади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Фитрат мумтоз адабиёт тадқиқини тасаввуф тушунчаси билан муштарак олиб борган, бусиз муваффақиятга эргашиб бўлмаслигини чуқур англаб етган эди. Шу сабабли ҳам туркий адабиётнинг энг йирик сўфий шоири Аҳмад Яссавий ижодини жиддий ўрганди. Бу билан чекланмасдан яссавия мактабининг –

¹ Яссавий ким эди? Т.: 1994, 25 – бет.

² Яссавий ким эди? Т.: 1994, 18 – 19 – бетлар.

³ Шу мавба – 26 – бет.

Сулаймон Боқирғоний, Қул Убайдий, Камол шайх (Иқоний), Шамс Ўзгандий, Худойдод каби машҳур шоирлари ва, ҳатто бу мактабнинг сўнгги вакилларидан бўлган Азим Хўжа Эшонлар ҳаёти ва ижодини ҳам таҳлил доирасига тортди. "Девони ҳикмат" тили, адабий таъсир билан боғлиқ муҳим масалаларни кўтарди.

Олимнинг тасаввуфга, сўфиёна адабиётга нисбатан бир ёқлама муносабати келтириб чиқарган омилар фақат ижтимоий ёки илмий—адабий муҳит билан боғлиқ эмас. Балки бу Фитрат қарашлари билан сўфийлик қарашларининг, Фитрат мақсади билан сўфийлар мақсади аро муайян зиддиятлардан юзга келган. Сўфийлар инсониятни яратганга муҳаббат воситасида камолатга олиб боришга интилган бўлсалар, Фитрат ва жадидлар, илм—фан, дунёвий маърифат воситасида нажот топиш йўлини танладилар. Фитрат қарашлари, эстетик идеали шу асосда шаклланганлигини эътиборга олсак, масала янада ойдинлашади.

4-фасл. Далиллаш санъати.

Мумтоз адабиётшунослигимизда танқид, танқидчи сўзларининг ўрнига —"маслаҳат", "машварат", "жавоҳирсанж", "нуққод" каби атамалар қўланган бўлиб,¹ буларнинг маъноси баҳолаш, муносабат билдириш, муҳокама қилиш каби тушунчаларга тўғри келади.² Жадид мутафаккирлари эса танқидга янаям масъулиятлироқ вазифа юклаб, "танқид —сараламоқдир" (М.Бехбудий) дедилар. Оврўпо адабиётшунослиги эса грекча критике (kritike) сўздан келиб чиқиб, танқидни "ҳукм қилмоқ", деб тушунтиради.³

Мулоҳаза қилинса, буларнинг ҳаммаси деярли бир моҳиятга бориб тақалади, бир мақсад йўлида хизмат қилади. Аммо баҳолаш, муносабат билдириш учун ҳам, сараламоқ, ҳукм қилмоқ учун ҳам аввало далиллаш санъатини эгаллаш зарур бўлади. Фитрат, мана шундай далиллаш санъатини эгаллаган олим эдики, қуйида шу ҳақда сўз юритамиз.

¹ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. —Т.: Ўзбекистон., 1993, 3—бет.

² Арабско—русский словарь. —Т.: Камалак, 1994, с. 361—362.

³ Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча—ўзбекча изоҳли дугати. —Т.: Ўқитувчи, 1983, 167—бет.

Фитратнинг "Ўзбек шоири Турди"¹ мақоласи А.Маждий мақоласига жавоб тарзида ёзилгани маълум.² Бироқ, шбуни фақат жавоб — мақола ёки баҳс — мақола деб аташни ўзи тўғри бўлмайди. Чунки мақолани ёзишдан мақсад сақат ёш олимга эътироз билидиришдан иборат эмас, балки янги кашф қилинаётган бир шоир ижоди моҳиятини тўғри ҳа. этиш ҳам эди.

Ёш олим Абдулҳамид Мажидий шоир Турди Фаровий ижодини баҳолашда ўз даври ҳокими мутлоқи бўлган синфийлик мезонидан келиб чиқди. Бунда, албатта, Турди шеъриятидаги ҳажвий оҳанг ҳам маълум аҳамият касб этди. Яъни, муайян маънода, ёш олимнинг шошма — шошарликка йўл қўйишида, Турди ижодининг ижтимоий характери ҳам абаб бўлди. Оқибатда у Фитратни қониктирмаган ушбу уч улосани чиқарди:

1. Хон деган сўз ўлум билан бир маънода юрган қаттиғ ёр вақтда Турди хонга исён қилди...

2. Турди башарият орасида давом этган ҳақсизликлар, қон тўкишлар тўғрисида виждонан ёза билган...

3. У йўл устида қон солиб кетган бекларга: "манманлик қўлмангизлар, халқ ишини тўғри йўл билан олиб боришга сизда куч йўқми? Фақат сиз сарватнинг (бойлик) қулсиз, ачон сарват йўқолса, сизнинг ҳоокимлигингиз, бошқаларнинг маҳкумлиги билан бирга йўқолур", деган...

Фитрат бу хусусда шундай ёзади: "ўртоқ Мажидий томонидан Турди ҳақида берилган шу уч моддалик ҳукми — айниқса, учунчи моддасини, сал шошиброқ берилганини айтиб ўтишга мажбурмиз."³

Олимнинг фикрича, шоир Турди яшаган замонда Аштархонилар сулоласининг доимий ички урушлари бўлиб турган. Субҳонқулихон ва Абдулазизхонларнинг оталари Нодир Муҳаммад (1640 йилда тахтга ўтирган) қўшни Хева хони устига юриш қилган пайтида Хўжандда Эрбоқи томонидан исён кўтарилади. Бу исённи бостириш учун ўғли Абдулзизни юборган Нодир Муҳаммад катта хатога йўл қўйганини кейин англаб етади. Чунки исёнчилар

¹ Фитрат. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 12 — сон, (Кейинда келтирилган барча иқтибослар шу манбадан олинади).

² Маждий А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 9 — 10 — сон.

³ Фитрат А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 12 — сон, 44 — бет.

Абдулазизни хон кўтариб, уни Бухоро тахтидан маҳрум қиладилар.

Нодир Муҳаммад иккинчи ўғли Субҳонқулихон билан биргалашиб, Абдулазизга қарши юриш қилади. Аммо бу ўғли билан ҳам ораси бузилади. Адабиётшунос Н.Жумаевнинг кўрсатишича, бунга сабаб Субҳонқулихон ўз акаси Қутлуғ Султонни ўддириши бўлган.¹ Бунинг натижаси Субҳонқули ва Абдулазиз бирлашиб оталарига қарши урушлари бўлди. Бундан ҳам жисман, ҳам руҳан эзилган Нодир Муҳаммад “осий ўғилларига” (Фитрат) тожи тахтни ташлаб, Маккага кетади ва умрининг охиригача ўша ерда тооат – ибодат билан машғул бўлади. Бу воқеа санасини Фитрат 1645 йил деб кўрсатган.

Шундан кейин Аштархонийлар салтанати икки ҳукуматга бўлинади, икки ҳукмдор томонидан бошқарила бошлайди. Бухорода Абдулазизхон, Балхда эса Субҳонқулихоон давлати ҳукм суради. Ўз отаригаки қўл кўтаришдан қайтмаган “бу безори шаҳзодалар”(Фитрат) ўзаро урушни авж олдириб юборадилар. Бухоро ва Балх ўртаси доимий жанггоҳга айланади. Бундай курашлар 36 – 37 йил давом этди. Урушлардан бирида Субҳонқулининг қўли баланд келади. У акаси Абдулазиз устидан голиб бўлади (1681).

Фитратнинг “Тарихи Муқимхоний” ва “Дастурул Мулк” китобларидан олиб берган бу маълумотларни таҳлил қилиб кўрганимизда Субҳонқулихоннинг голиб бўлишига, бутун салтанатни эгаллашига Юз уруғининг қўллаб – қувватлаши сабаб бўлгани аёнлашади.

1681 йил Бухоро тахтини эгаллаган Субҳонқулихон яна йигирма йил хонликни ўз қўлида сақлаб туради. Агар унинг ҳукмдорлик даврини ҳисоблаб кўрсак, жами элик олти йилни (1645 – 1681 Балх, 1681 – 1701 Бухоро – Балх) ташкил этади. Фитрат бу орада иккита йирик воқеа юз берганини айтиб ўтади. Буларнинг биринчиси, 1685 – 1686 – 1687 йилларда Хева хони Анушахоннинг Субҳонқули сарҳадига ҳужум уюштириши бўлиб, 1685 йилдагиси муваффақиятсиз яқунлади. 1686 йили Анушахон қайта ҳужум қилганида Самарқанд, Шаҳрисабз, Даббус қалъани қўлга киритишга муваффақ бўлади. Уруш уч – тўрт ой давом этгач, Юз

¹ Жумаев Н. Турдининг ҳаёти ва ижоди. // Маърифат, 1994, 12 январь.

уруғининг бошлиғи Раҳимбийнинг ёрдами билан Субҳонқулихон ғалабига эришади. 1687 йилда Хева хони учинчи марта ҳужум уюштиради ҳам, бу юришнинг ўта муваффақиятсиз тугайди. Фитратнинг таъбири билан айтсак "енгилиб қочти". Шу йили Субҳонқули Балҳда ҳокимлик вазифасини бажараётган ўз ўғли Муҳаммад Сиддиқни ўлдиртиради.¹ Иккинчи йирик воқеа кўплаб ўзбек қабилаларнинг бошлиқлари кўтарган исёнлардир.² Бу исённинг бошида ҳам юз уруғи бошлиқлари туриб, сабаби саройда қулар нуфузининг ошиб кетиши, уларнинг катта мансабларини эгаллаб олишлари, аниқроқ қилиб айтсак, Субҳонқулихон томонидан сарой мансабларига насл-насабсиз, қул-чўриларнинг қўйилиши бўлган эди...

Шу ерда мавзудан бир оз мозийга қайтиб, туғилган баъзи мулоҳазаларни баён қилиб ўтсак. Гапни Нодир Муҳаммад давридан бошлайлик. Кўрдикки, Нодир Муҳаммаднинг тахтдан тушишига Эрбоқи Юзнинг исёни ва унинг Абдулазиз билан ҳамкорлиги сабаб бўлди. Натижада Юзлар қўлланган Абдулазиз Бухоро тахтига ўтирди (1645). Шу даврдан бошлаб Юз уруғи Абдулазиз саройида энг эътиборли уруғ бўлиб қолгани аниқ. Чунки Абдулазизни хон кўтарган Юзлар эди — да. Воқеан, Турдининг Абдулазизга мадҳ айтиши ҳам ("Шоҳ Абдулазизга ўлди жаҳонбонлир хатм...") шу давру давронлар учун бўлган, деб тахмин этиши мумкин.

Орадан ўттиз йил ўтиб (1681—82) Абдулазизнинг тахтдан тушиши ва Субҳонқулининг Бухорони эгаллашида ҳам шу Юз уруғининг қўли бор. Бунга сабаб, ё Абдулазиз

¹ Ушбу далилга бир оз аниқлик киритиш керакка ўхшайди. Бошқа кўплаб манбаларда (жумладан, В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. —Т.: Ўқитувчи, 1980, 130—бет; Н.Жумаев Турдининг ҳаёти ва ижоди: Маърифат, 1994, 12 январ). XVII асрнинг 80—йилларида Субҳонқули ўз жияни, шоир Қосим Султонни ўлдиртирди дейилади. Фитрат эса «тарихи Муқимхоний» ва «Дастурул мулк» китобларига суяниб, худди шу йилларда ўғли Муҳаммад Сиддиқни ўлдирганини сўзлайди. Қосим Султон ҳақида оғиз очмайди (—У.Ж.).

² Фитрат А. Бу исёнларнинг бошланиш саналарини «Тарихи Муқимхоний» да 1097 (1686), «Дастурул мулк» да эса 1106 (1695) тарзида икки ҳил берилганини ҳисобга олиб 1097—1106 деб кўрсатади. Агар исённинг бошланиши 1686 бўлса, Турдининг муҳаммасидаги Деҳи «дин» бошдин оёғин тушиб: тарих моддасининг, аждад ҳисоби «ислом заиф» 1691 бўлади, 10—синфлар учун тузилган «Ўзбек адабиёти» китобида бу 1681 деб нотўғри кўрсатилган. (Т.: Ўқитувчи, 1993, 210—бет). В.Абдуллаевнинг китобида эса тўғри кўрсатилган (Ўзб. Ад. Тарихи. —Т.: Ўқитувчи, 1980, 133—бет). Аммо унда исён бошланган санаалар 1681—1686 деб кўрсатилганки, бу хато (иш давомида исботи келади) А.Хайитметов бошланганини 1685—86 деб тўғри кўрсатган. (Турди. Шейрлар.—Т.: Ғ.Ғулом нашр., 1971, 6—бет); Олим Шарофиддинов эса 1685—1690—1694 деганда ҳақ эди. (Ўзб.ад.тарихи: Хрестоматия. —Т.: 1995, 100—бет) иккинчи том (—У.Ж.).

Юзларнинг йўлига юрмаган, ёки Субҳонқули Юзлар билан маҳфий тил топишган. (Икки ўртада муросасиз урушлар бўлиб турганини эсланг). Не бўлганда ҳам, 1681 йилларда Юзлар Абдулазизни қўлламагани унинг мағлубиятига сабаб бўлган. Бунинг далилини 1685—1686—1687 йилги Анушахон урушидан топамиз. Бу маҳораба Раҳимбий Юзнинг қўллаши билан Субҳонқулихон фойдасига ҳал бўлганини кўрдик. (Эътибор қилинг: Яна Юз уруғи тарих саҳнасида ҳал қилувчи роль ўйнапти). Агар Субҳонқулихоннинг Абдулазизхон устидан ғалабасига Юзлар сабаб бўлмаганларида, Раҳимбий Анушахон билан Субҳонқулихон ўртасидаги ҳал қилувчи дақиқаларда, унга ёрдам бериш учун етиб келмаган, аксинча, пайтдан фойдаланиб, Субҳонқулихонни тахтдан қулатган бўларди.

Шундан кейин, ўзининг энг йирик рақиблари — Абдулазиз ва Хева хонидан қутулган Субҳонқулихон Аштархонийлар даври сиёсатини бошқариб турган Юз уруғидан ҳам бираўла қутулмоқни режалаштиради. Чунки бу даврга келиб, хоннинг энг катта рақибни Юзлар бўлиб қолган эди. Бунинг тадбири эса уруғ вакилларини бирин — кетин сарой мансабларидан четлаштириш, уларнинг ўрнига (Фитрат айтмоқчи) "исён қилиш эҳтимолларидан узоқ" бўлган, насл — насаби паст, мамлакатда таянчи бўлмаган кулларни тайинлаш бўлган.

Бу ерда Субҳонқулихоннинг ўттиз етти йил Балх тахтини бошқариб (ундан оддин ҳам отаси Нодир Муҳаммад даври сиёсатига аралашиб), салтанатда ҳукм сураётган сиёсий вазиятни обдан кузатгани ва тўғри баҳолагани, ўз салтанатини мустаҳкамлаш учун энг қулай тадбирни қўлагани маълум бўлади. Хоннинг бундай ақлу заковатига беихтиёр қойил қоласиз. Қойил қолмай иложингиз ҳам йўқ. Чунки эллик етти йил салтанат бошқариш учун айнан мана шундай ақл керак эди. Салтанат эгаларининг энг олий мақсади кўпроқ тахтга ўтириш эканини тан олсак, Субҳонқулини ҳам тўғри тушунамиз. Қолаверса, унинг шундай сиёсати туфайли ўзаро урушлар барҳам топган. Мамлакат ободлиги тинчлик туфайли экани Субҳонқулига бир "офарин" олиб келади. Марказлашган давлат чет душманларнинг истилочилик йўлига тўсиқ экани эса унга

яна бир "офарин" олиб келади. Ва ҳакозо бунинг ижобий томонлари кўп.

Субҳонқулихон шахс сифатида ҳам етук бўлганини унинг шеър ижод қилгани, "Тибби Субҳоний", "Иҳё ут тибби Субҳоний" каби тиббиётга оид асарлар ёзгани, бундан ташқари инсон ҳуқуқлари хусусида (ислом шириатига асосланган) "Фатвойи Субҳоний" номли китоб тартиб берганини манбалар кўрсатади.¹ Бу ўзбек адабиётшунослигида шу пайтгача кўрсатилмай келинган ёки кўрсатишга имконият бўлмаган — нишоннинг тескари томони. Энди шу томондан Турдининг ижодига назар солайлик.

Фараз қилайлик, ҳали исён бошланмаган. Аммо қулар аста—секин катта мансабларни эгаллаяпти. Нуфузли Юз уруғи ва бошқа асилзодалар саройдан бирин—кетин четлаштирилаяпти. Юз уруғининг вакили — шоир Турдининг кечинмаларига эътибор қилайлик:

Фитнаю шўр ҳама рубъ ила маскун дутди,²
Хўблар маснадини сифла била дун дутди,
Таҳбатаҳ кўнглими бу фикр била хун дутди,
Жойи шаҳбозлари қарғаву қузғун дутди...

"Иш бу аҳволда кетадиган бўлса, саройда асилзодалардан ҳеч ким қолмаса буёғи нима бўлади" — деб фикр юрита бошлайди оқсуяк Турди.

Ихтиёрин борини(нг) қўлига қулар олғай,
Ҳар бири айш ила қонуни тонаъум чоғай,
Мулкнинг неку бади маслаҳатини қилғай,

(Саройдаги барча расмий—норасмий ишлардан хабардор бўлмаган одам бундай фикр юритиши қийин, албатта).

"Хонку буларни юқори мансабларга қўйди, — фикрини давом эттиради оқсуяк Турди", — аммо оқибати: "Қум йиғилиб тош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас" мақолидагидек бўлмасмикан. Ахир:

Одамизодалари қадрини қайдин билғай,
Бири нокас, бириси етиму Идрис тўқмоқ...

"Бу нокаслар бир—иккита бўлсаям майли эди Бухоро салтанатида":

¹ Жумахўжа Нусратилла. Субҳонқулихон шеър ёзганми? // Ўзбекистон овози, 1994. 1 феврал.

² Турди шеърларидан намуналари 10—синфлар чун тузилган Ўзбек адабиёти (мажмуаси) дан оламиз. (—Т.: Ўқитувчи, 1993 йил).

Бу шоҳи саройда кўп сифлаву бангилар бек,
Турку, аймоқу араб, ғалчову тоқчилар бек,
Ҳаямол, қайдю қуллиқчию сўзчилар бек.
Беғу бегзода қолиб, илқичию қўйчилар бек,
Дутди тўпор ҳама, кетди эшиқдин тўбичоқ...

"Мана улар бутун мамлакатни ўз қўлига олиб ҳам бўлди, — давом этади шоир. Энди Оқибатини кўринг":

Ҳамдами шоҳ ўлуб, аҳли таҳаккум қулар,
Фуқоро бошина етди, бу қалин шум қулар...
Едингиз барчангиз итдек фуқорони этини,
Ғасб ила молин олиб, қўймадингизлар битини,
Қамчилари дағи солиб бўйни, қонатиб бетини,
Едингиз заҳрасини, (ич)идин олиб ўтини,
Бўлмади кам бу раият бошидан ҳеч таёқ...

(Бу уч аср олдинги манзара XX аср бошларидаги манзарага нақадар яқин. Аммо бунинг учун Субҳонқулини айблаш керакми? Аввало, бу биринчи тажриба. Иккинчидан, бу иш ўзининг, салтанатининг, қолаверса, юрт манфаатини айлаб қилинганку! Унинг "йўқсулар доҳийси"дан фарқи ҳам, қисман миллат тақдирини ўйлаганида эмасми?).

Турди давом этади: "Қани Абдулазиз замонидаги давру давронлар, адолатпешалик. Бундай хорликлар ичида яшаб бўлмайди; ёки исёнчиларга қўшилиш керакмикан?":

Бир сари азм айла жойи номусулмондир бу мулк,
Фитнаю авбошу зулму куфри тўғендир бу мулк...

"Юртдан иймон кўтарилди бу юрт кофиристон бўлди, шунинг учун ҳам":

Деди: "Дин" бошдан оёғин тушуб, "ислом заиф"¹

"Энди исёнчиларга қўшилмаса бўлмайди. Раҳимбий юзни ҳам ёрдамга чақириш керак. Ахир у ўз хешларини хорлатиб қўймайди. Кимсан Эрбоқининг авлоди бўлса..."

Бизнингча, Турди ҳажвиётининг ёзилиш сабаблари, унинг Субҳонқулига, қолаверса, халққа нисбатан тутган позицияси тахминан шундай. Фитрат ҳам айнан шу сабаб Мажидийнинг юқоридаги "уч моддасини" инкор этган эди. Фитрат Шоир Турдининг:

¹ Ушбу тарих моддаси — 1691 йилни билдиради. Агар Фитрат берган далиллар тўғри бўлиб исённинг бошланиши 1686 йил бўлса, шоир Турди хўжасаро — қулар яна беш йил хон саройида бўлган, барча реформа жараёнларини кузатган, охириги имконият ҳам қўлдан кетгач, исёнчиларга қўшилган. Буни шеърнинг руҳи — мазмунини ҳам ифодаб турибди (— У.Ж.).

"Тор кўнгуллик беклар, ман — ман деманг кенглик қилинг,
Тўқсон икки баври ўзбек юртидир тенглик қилинг"...

деб бошланувчи шеърини ҳам "Субҳонқулига қарши исёнчиларни яқинлаштирмақ учун" ёзди дейишига ҳам шу сабаб. Ва ниҳоят: "Бизнинг мана шу фикримиз қабул қилинса, Турдининг умуман хонлик идорасига эмас, Субҳонқули саройидаги рақибларига қарши шеър ёзгани майдонга чиқади. Мақоламизнинг бошида Турди ҳақида ўртоқ Мажидий томонидан берилган қимматнинг бир оз шошилиброқ берилганини даъво қилганимизнинг сабаби ҳам шудир",¹ деб ўз хулосасини айтганда ҳам айна ҳолатларни назарда тутган эди, деб ўйлаймиз.

А.Мажидий ёшлиги, асосан, шўролар даврида шакллангани сабабли Турди ижодидаги ижтимоий — сатирик оҳангларни синфийлик нуқтаи назардан талқин этган эди. Фитрат эса бу хулосалар "бир оз шошилиброқ чақирилгани", аслида Турди ижодининг асосини синфий мақсадлар эмас, соф шахсий манфаат ташкил этади, деган фикрни илгари сурганида ҳақ эди. Олим бундай хулосага келишда тарихийлик принципига таянган. Турдининг таржимаи ҳолига оид муҳим воқеаларни, у яшаган даврдаги муҳитни ўрганган ва ўз мақсадига хизмат қилдирган. Шоир ижодидан ўзи учун керакли ўринларни моҳирона иллаган. Бу орқали Турдининг руҳий ҳолатлари, ижтимоий — эстетик қарашлари ҳақида муҳим хулоса чиқарган.

Абдулҳамид Мажидий Турди ижодини таҳлил этишда асосан, унинг ўз асарига, шеърятининг зоҳирий жиҳатларига эътибор қаратган. Шу сабабли нотўғри хулосага келган эди. Фитрат эса Турди ижодига Шарқ адабиётининг моҳир билимдони, зукко адабиётшунос, етук тарихчи сифатида ёндошган ва Турди шеъряти моҳиятини санъаткорона далиллаш усули билан очиб беришга муваффақ бўлган. Фитратнинг бундай ўзига хос маҳорати ўзбек адабиёти тарихи фанини ўрганишнинг принцип ва методларни юксак даражага кўтаради.

Хуллас, Фитрат ўз тадқиқотлари билан "Ўзбек адабиёти тарихи" фани методологик асосларини ишлаб чиқишнинг дастлабки босқичини бошлаб берди. Бу қуйидагиларда

¹ Фитрат А. Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитгучи, 1928, 12 — сон, 46 — бет.

кўринади: Биринчидан, жаҳон маданияти равнақиға улкан ҳисса қўшган ўзбек адабиётининг минг йиллик тарихи олим тадқиқотларида тўла қамраб олинди. Иккинчидан, ўзбек адабиёти тарихиға оид тадқиқотларда адабиётшунослик, тилшунослик, фольклор, тарих каби фанлар ютуқларини қўллаш тажрибаси ўзбек адабиётшунослиғида илк бор Фитрат томонидан илмий муомалаға киритилди. Учинчидан, Аҳмад Югнакий, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғорий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Машраб, Турди кабилар ижодини ўрганиш баробарида, уларнинг илмий биографиялари ишлаб чиқилди. Бунда энг қадимий нодир кўлёма манбаларға асосланилди. Тўртинчидан, мумтоз адабиёт асосини тасаввуф таълимоти ташкил этиши ҳақидағи фундаментал қарашлар олдинға сурилди. Яссавия, нақшбандия, қалаңдария каби тариқатлар, уларнинг вакиллари ижоди системали ўрганилди. Муҳим умумлашма хулосалар чиқарилди. Айниқса, яссавия тариқати вакиллари ва Аҳмад Яссавийнинг ўз ижоди кенг тадқиқ этилди. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, Фитратнинг тасаввуф ва унинг вакиллариға нисбатан салбий муносабатини олим дунёқараши билан тасаввуф таълимоти ўртасидағи тафовутдан келиб чиққан. Буни фақат зоҳирий сабаблар билан боғлаш бир ёқлама талқинларға олиб келиши мумкин. Бешинчидан, олимнинг “Ўзбек шоири Турди” мақоласи ижод моҳиятиға кириш, бадий асар таҳлили орқали муаллиф қарашларини белгилаш йўлида муҳим тадқиқотдир. Бу мақоладан нафақат Турди ижодининг моҳиятиға етиш, балки 20–йилларда юзаға келган янги илмий–адабий усул инкишофини ҳам кузатиш мумкин. Зеро, иккала жиҳат ҳам бугунги кун учун фоят муҳимдир.

Санаб ўтилган хусусиятлар Фитратға хос тадқиқот усулининг барча қирраларини тўла қамраб олмаса–да, уни профессионал тадқиқотчи, “Ўзбек адабиёти тарихи” фани назарий асосларни ишлаб чиққан биринчи олим дейишимизға асос беради.

ХУЛОСА

Асосий мақсадимиз Фитрат тадқиқотчилигининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишдан иборат эди. Бунинг учун, аввало у яшаган давр илмий—адабий муҳити ҳақида маълум тасаввурга эга бўлиш лозим кўринди. Биринчи бобнинг дастлабки фасли шу вазифани ҳал этишга қаратилди.

Бу даврда ўзбек адабиётшунослиги адабиёт тарихи, адабий—танқид, адабиёт назарияси каби таркибий қисмларини шакллантирди. Янги бир босқичга ўтиш жараёнини бошдан кечирди. Буларнинг барчаси илмий—адабий ташкилотларнинг, давр адабий муҳитини ташкил этган олимларнинг фаолиятлари туфайли ўзига хос тарзда амалга оширилди. Лекин 10—30—йиллар илмий—адабий муҳитининг ўзига хослигини фақат шуларгина белгиламайди. Бу ўзига хослик кўпроқ фикру қарашлар хилма—хиллигида, улар ўртасидаги ўзаро зиддиятларда кўринади. Албатта, бундай зиддиятларнинг юзага келишида турли ижтимоий—иқтисодий, маънавий—маданий ҳодисаларнинг ҳам муайян ўрни бор. Бизнингча, илмий—адабий муҳитга хос муҳим жиҳатларни фақат шу билангина боғлаш, бирёқлама талқинларни келтириб чиқариш мумкин.

Ушбу фикрга асосан Фитрат яшаган давр илмий—адабий муҳитини ижодий индивидуаллик тушунчалари билан боғлиқликда ўрганиш лозим топилди. Жаҳон адабиётшунослигида мавжуд фундаментал тадқиқотлар ўзбек адабиётшунослигида яқин йилларда юзага келган асарларга суянган ҳолда, бу даврда ижод этган Фитрат, А.Саъдий, В.Маҳмуд, О.Ҳошим каби олимлар ижодига шу йўлда ёндашилди. Натижада шу бўлдики, улар ўртасидаги фикрий зиддиятлар фақат ташқи таъсирлар натижаси эмас, балки ижодкорнинг индивидуал хусусиятлари билан ҳамбоғлиқ экан. Демак, турли зоҳирий воқеа—ҳодисалар, ижодкорнинг ҳаётида кечган психологик жараёнлар, унда мавжуд умуминсоний ва миллий хусусиятларнинг барчаси ижодкор—шахс ички "мен"ида синтез бўлиб, ички "мен"нинг талаблари эстетик идеалининг ифодаси сифатида майдонга чиқади. Бир жамятда яшаган Фитрат, А.Саъдий, О.Ҳошим қарашлари ўртасидаги зиддиятлар; бир маслак йўлида курашган Фитрат ва В.Маҳмуд қарашларидаги баъзи

номутаносибликлар; бу олимларнинг ҳар бири ижодида учраган ички зиддиятлари ҳар хилликлар манашундай мураккаб жараёнлар ҳосиласидир. Шунингдек, давр илмий — адабий муҳитини ҳам ана шу — негизда ички "мен" бўлган индивидуал қарашлар ташкил этади.

Илмий — адабий муҳитнинг энг илғор ва айни пайтда зиддиятли қарашлари ҳаммадан кўпроқ Фитрат асарларида акс этган эдики, иккинчи фасл шу масалани ечишга қаратади.

Фитрат адабий — эстетик қарашлари икки асосда шаклланган. Буларнинг биринчиси ва етакчиси субъектив асос бўлиб, унинг негизда олим ҳаётида рўй берган муҳим воқеа — ҳодисалар, турли психологик жараёнлар ётади.

У ҳаётининг бошланғич даврини шарқона муҳитда яшади. Кейинчалик "ҳаж" сафари давомида ўзгаришга юз тутаётган мусулмон ўлкалари билан бир қаторда Оврўпо типигаги Москва, Петербург каби шаҳарларда ҳам бўлди. Бухорога қайтганда жадидчилик ҳаракати кенг қулоч ёйган қайноқ муҳитга рўбарў келди. Кейин Туркияга ўқишга жўнатилди. Унда юз бераётган ижтимоий воқеаларга гувоҳ бўлди. Ўзи ҳам ушбу воқеаларнинг иштирокчисига айланди. Унинг дунёқараши шу муҳитда шаклланди, дастлабки ижтимоий руҳдаги асарлари ҳам шу ерда ёзилди. Фитратнинг ёши билан боғлиқ психологик жараёнлар ва ҳаётида кечган воқеалар ўртасидаги мос келишлик қарашларидаги кескин бурилишга бош сабаб бўлди. Бухородан Туркияга келганда оддий бир мадраса талабаси бўлган Фитрат Ватанига қайтганда тамомила ўзга одамга айланган эди. Унинг кейинги фаолияти шу негизда давом этди. Ҳам бадиий асарларида, ҳам илмий асарларида Туркияда шаклланган қарашлар етакчилик қилди.

Олим томонидан "Чигатой гурунги" ташкилотининг тузилиши, бу ташкилотнинг адабиётшунослик ва тилшунослик борасида олиб борган изланишлари, олимнинг арузни туркий тил қоидаларига мувофиқлаштириш йўлидаги уринишлари, бармоқ вазини назарий ҳам амалий жиҳатдан ишлаб чиқиш йўлидаги илмий фаолияти, буларнинг ҳамма — ҳаммасининг асосида миллат манфаати ётар эди. Бу хусусият эса Фитратда Туркия муҳитининг таъсири натижасида шаклланган эди.

Фитрат адабий – эстетик қарашларини шакллантирган иккиламчи асос – бу объектив асос бўлиб, унинг негизда олимнинг анъанавий Шарқ адабиётшунослигидан олган фундаментал билими, Оврупа, рус, турк, татар адабиётшунослигини ўрганиш орқали эгаллаган тажрибалари ётади. Шунинг алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Фитратнинг шахс ва ижодкор бўлиб шаклланишида субъектив ва объектив факторлар синтези муҳим моҳият касб этган.

Олимнинг бундай қарашларини унга замондош олимларнинг қарашлари билан қиёсий ўрганиш орқали бу ҳақда янаям чуқурроқ хулосаларга эга бўлиш мумкин. Шундан келиб чиқиб, Фитрат илмий – назарий қарашларини унинг муҳити фонида ўрганиш лозим топилди. Бобнинг учинчи фасли мазкур масалани ҳал этишга қаратилди.

Бу даврда Фитрат билан бир қаторда А.Саъдий, В.Маҳмуд, О.Ҳошим каби олимлар ҳам адабиётшунослик масалалари билан шуғулландилар. Уларнинг адабиёт ва санъат назарияси, унинг моҳияти, вазифаси, келиб чиқиши борасидаги фикрлари турлича эди. Бу фикрлар баъзан сезиларли равишда бир – бирига яқинлашса, баъзан бир – бирини инкор этган. Адабий меросга муносабат, даврлаштириш масалаларида ҳам шу ҳолат кузатилади. Тадқиқот методлари нуқтаи назаридан: А.Саъдий Шарқ, Оврупа ва марксча методлар орасида беқарор юрса, В.Маҳмуднинг тадқиқот методи соф адабий қарашлар билан жадида қарашлар синтези шаклида кўринади. О.Ҳошим эса адабиётни нозик ҳис қилиши, қадрлаши баробарида ўзининг асосий тадқиқот методи сифатида марксча – ленинча методни қабул қилган эди.

Ўз замондошларидан фарқли ўлароқ Фитрат қарашларининг негизда миллат манфаати ётади. Унинг адабиёт, санъат ҳатто тилшунослик борасидаги ишлари ҳам бош асос бўлиб миллат манфаати хизмат қилган. Фитрат тадқиқот методининг асоси анъанавий Шарқ адабиётшунослигидир. Шу билан бир қаторда, олим Оврупа, рус, турк, татар адабиётшунослигида мавжуд илмий методларни синтез қилиш орқали ўзига хос бир йўл топган, профессионал тадқиқотчи сифатида намоён бўлганки, буни иккинчи бобда кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Олим ўз ишлари билан ўзбек адабиёти тарихи фанининг шаклланишига улкан ҳисса қўшди. Жаҳон маданияти тарихида юксак ўрин тутган ўзбек мумтоз адабиётининг минг йиллик тарихи унинг тадқиқотларида деярли тўла қамраб олинди. Фитрат тадқиқотларида биринчи бўлиб адабиётшунослик, тилшунослик, фольклор, тарих каби ёрдамчи фанлар тажрибаларига суянилди ва салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. Олимнинг мазкур фанлар билан махсус шугуллангани ютуқларининг гарови бўлди. Бу замонавий ўзбек адабиётшунослигида дастлабки ва муҳим тажриба эди.

Фитрат мумтоз адабиётимизнинг Аҳмад Югнакий, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Яссавий, Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Машраб, Турди каби вакиллари ижодини ўрганиш, таҳлил этиш баробарида уларнинг илмий биографияларини ҳам ишлаб чиқди. Бунда энг қадимги нодир қўлёзма асарларга асосланади. Ижодкорларнинг асарлари таркибида келган таржимаи ҳолга оид маълум ишораларни зукколорча илғади ва ўз мақсадига хизмат қилдирди.

Унинг тадқиқотларида мумтоз адабиёт тасаввуф таълимоти асосида талқин этилди. Яссавия, нақшбандия, қаландария каби тасаввуфий тариқат ва силсилалар, уларнинг вакиллари ижоди системали ўрганилди. Ўзбек адабиётшунослиги учун муҳим хулосалар ўртага ташланди. Айниқса, яссавия мактаби шоирлари ижоди кенг тадқиқ этилди. "Аҳмад Яссавий" мақоласи олимнинг нафақат бу тариқат хусусидаги, балки умуман тасаввуфнинг моҳияти, келиб чиқиши борасидаги ўзбек адабиёти тарихида амалга оширилган дастлабки ва муҳим тадқиқотидир.

Фитратнинг тасаввуф ва унинг вакилларига нисбатан баъзи бирёқлама қарашлари унинг дунёқараши билан тасаввуф таълимоти ўртасидаги муайян тафовутдан келиб чиққан. Хусусан, унинг Яссавий ёки бошқа сўфий шоирлар ижодига салбий муносабатини фақат зоҳирий сабаблар билан боғлаш тўғри эмас. Бу, бизнингча, бирёқлама талқинларни келтириб чиқаради.

"Ўзбек шоири Турди" мақоласи олимнинг ижод моҳиятига моҳирона кириб бориш, умуман, бадиий асар таҳлили орқали муаллиф биографияси адабий — эстетик

қарашлари ҳақида муҳим хулосалар ясаш, ижодкор дунёқарашини ўрганиш йўлидаги методологик тажрибасидирки, бунинг бугунги кун адабиётшунослигига истисносиз татбиқ этиш мумкин.

Умуман, Фитратнинг тадқиқотчилик маҳоратини ўрганиш орқали ўзбек адабиёти тарихини тадқиқ этишнинг янги методларини ишлаб чиқиш, таржимаи ҳол устида ишлаш усулларини эгаллаш, тасаввуф ва унинг тариқатлари ҳақида муҳим хулосаларга эга бўлиш, бадий асар таҳлилининг янги йўлларини кашф этиш мумкин. Бунинг адабиётшунослигимиз равнақи учун аҳамияти чексиз.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Илмий адабиётлар, илмий-адабий матнлар.

1. Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. II китоб. (XVII асрдан XIX асрнинг иккинчи ярмигача). — Тошкент: Ўқитувчи, 1980. — 347 б.
2. Абдураҳмонов Н. Қадимги туркий тил. — Тошкент: Ўқитувчи, 1989. — 156 б.
3. Авлоний А. Ўсон миллат. — Тошкент: Шарқ, 1993. — 144 б.
4. Адабиёт назарияси: Икки томлик. I том/ М.К.Нурмуҳаммедов таҳрири остида. — Тошкент: Фан, 1978. — 416 б.
5. Адабиёт назарияси: Икки томлик II том/ (М.К. Нурмуҳаммедов таҳрири остида). — Тошкент: Фан, 1979. — 446 б.
6. Алиев А. Фитрат. — Тошкент: Фан, 1991. — 51 б.
7. Андижоний И.Т. XX аср ўзбек адабиёти. — Андижон: Андижон, 1993. — 132 б.
8. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. (Исследования разных лет). — М.: Художественная лит-ра, 1975. — 350 с.
9. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — М.: Художественная лит-ра, 1990. — 543 с.
10. Белинский В.Г. Адабий орзулар. (Адабий-танқидий мақолалар)/ Муҳаррир: М.Қўшжонов; Нашрга тайёрловчи: М.Махсудов. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1977. — 264 б.
11. Беҳбудий М. Китоби мунтахаби жуғрофия умумий ва намунаи жуғрофия. — Самарқанд: Г.И.Демиров топографияси, 1906. — 106 б.
12. Беҳбудий М. Танланган асарлар/ Нашрга тайёрловчи, тўловчи, сўзбоши муаллифи Б.Қосимов. — Тошкент: Маънавият, 1997. — 332 б.
13. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: Искусство, 1965. — 529 с.
14. Буржуазная эстетика сегодня/ Ответственные редакторы М.Ф.Овсянников, И.С. Куликова. — М.: Наука, 1970. — 320 с.
15. Болтабоев Ҳ. Фитратнинг илмий мероси. (Монография). — Тошкент: Фан, 1996. — 120 б.

16. Буало. Шеъррий санъат рус тилидан таржима. — Тошкент Адабиёт ва санъат, 1978. — 56 б.
17. Буюк сиймолар, алломалар. (Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар). I китоб. — Тошкент Халқ мероси, 1995. — 104 б.
18. Буюк сиймолар, алломалар. (Ўрта осиелик машхур мутафаккир ва донишмандлар). II китоб. — Тошкент Халқ мероси, 1995. — 190 б.
19. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. (IX — XIX асрлар). — Тошкент Ўзбекистон, 1993. — 191 б.
20. Выготский Л.С. Психология искусства. — М. Педагогика, 1987. — 394 с.
21. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. — М. Просвещение, 1991. — 197 с.
22. Гегель Г.В. Философия религии, том I. — М. Мысль, 1976 — 534 с.
23. Гулыга А.В. Что такое эстетика? — М. Просвещение, 1987. — 173 с.
24. Гўкалп З. Туркчилик асослари/ Таржимон А.Зоҳидий. — Тошкент Ўзбекистон республикаси маданият жамғармаси, 1994. — 124 б.
25. Декабристы Эстетика и критика/ Сост. Р.Г.Назарян, Л.Г.Фризман. — М. Искусство, 1991. — 491 с.
26. Дўтсқораев Б.А. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи. — Тошкент ТошДУ, 1989 — 88 б.
27. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. (Восток и Запад). — М. Наука, 1979. — 492 с.
28. Иброҳимов Олимжон. Адабиёт қонунлари. Учинчи босма. — Казань Государственная типография, 1919. — 129 б.
29. Илоҳий мўъжизалар. Иккинчи китоб/ Мўтаржим Абдумурод Холмурод ўғли; муҳаррир Нуриллоҳ Муҳаммад Руфхон. — Тошкент Чўлпон, 1996. — 48 б.
30. Каримов Ф.К. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб. (XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX аср бошларигача). — Тошкент Ўқитувчи, 1987. — 320 б.
31. Каримов Н. Чўлпон. — Тошкент Фан, 1991. 117 б.
32. Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. — Тошкент Фан, 1975. — 192 с.

33. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. — Тошкент: Фан, 1993. — 62 б.
34. Как построить свое "Я"/ Под редакцией В.П.Зинченко. — М.: Педагогика, 1991. — 136 с.
35. Комилов Н. Ибн Сино ва Данте. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. — 216 б.
36. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. — Тошкент: Ёзувчи, 1996. — 272 б.
37. Кўнрапа Закои. Алвидо дунё! Ассалом охират! Учинчи китоб/ Таржимон Абдумурод Холмурод ўғли, муҳаррир Нуриллоҳ Муҳаммад Рауфхон. — Тошкент: Шарқ, 1996. — 192 б.
38. Левитин К.Е. Личностью не рождаются. — М.: Наука, 1990. — 208с.
39. Лук А.Н. Психология творчества, — М.: Наука, 1978.
40. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. (XVII асргача). — Тошкент: Ўқитувчи, 1976. — 662 б.
41. Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибат — ул ҳоқойиқ" асари ҳақида. — Тошкент: Фан, 1972. — 300 б.
42. Маҳмудов Қ. XIII—XIV аср ёзма обидалари тилининг фонетик системаси. — Тошкент: Фан, 1990. — 226 б.
43. Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари/ Масъул муҳаррирлар: И.Қўчқортоев, Б.Қосимов. — Тошкент: Университет, 1993. — 124 б.
44. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. — Тошкент: Ўқитувчи, 1970. — 268 б.
45. Навоий А. Насойимул муҳаббат: Асарлар. 15—Т. — Тошкент: Ўзбекистон, 1968. — 186 б.
46. Назаров Б. Ўзбек адабиёти танқидчилиги: Гоявийлик. Метод. Қаҳрамон. — Тошкент: Фан, 1979. — 286 б.
47. Нигматуллина Ю.Б. Национальное своеобразие эстетического идеала. — Казань: Изд. Казанский Уни-та, 1970. — 212 б.
48. Овсянников М.Ф. Эстетика в прошлом, настоящими будущем. — М.: Просвещение, 1988. — 191 с.
49. Олимов М. Ҳозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси. — Тошкент: Фан, 1994. — 100 б.
50. Расулов А. Озод Шарофиддинов. (Адабий портрет). — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. — 132 б.

51. Раҳматуллаев Ш. Илмий иш олиб бориш асослари. — Тошкент: Университет, 1988. — 43 б.
52. Ризаев Ш. Жаҳид дарамаси. — Тошкент: Шарқ, 1997. — 320 б.
53. Самарқандий Васлий. Имом Аъзам тарихи. / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. — Тошкент: Ёзувчи, 1995. — 64 б.
54. Султон И. Адабиёт назарияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1980. — 310 б.
55. Султон И. Баҳовиддин Нақшбанд абадияти. — Тошкент: Фан, 1994. — 88 б.
56. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе/ Перевод с английского О.Ф.Акимовской. — М.: 1989. — 3238 с.
57. Троцкий Л. Литература и революция. — М.: Политиздат, 1941. — 400 с.
58. Турди. Шеърлар/ Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи А.Ҳайитметов. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. — 56 б.
59. Турдиев Ш., Қориев Б. Ўзбек адабиёти танқидчилиги библиографияси. — Тошкент: Фан, 1967. — 217 б.
60. Умумий психология: Пед. институтларнинг талабалари учун дарслик/ А.В. Петровский, А.В.Брушлинский, В.П.Зинченко ва бошқ., Таржимон: Б.Юсупов. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992. — 512 б.
61. Фалсафа (ўқув қўлланма). I—қисм. Муаллифлар: А.Т.Аюпов, А.Ҳ.Ҳожибоев. — Тошкент: Университет, 1992. — 144 б.
62. Фитна санъати. I—китоб/ Нашрга тайёрловчилар А.Мелибоев, С.Адҳамов. — Тошкент: Фан, 1993. — 272 б.
63. Фрейд З.Психология бессознательного. /Сборник произведений Составитель М.Г.Ярошевский. — М.: Наука, 1989. — 448 с.
64. Чўлпон. Адабиёт надир?: (Адабий—танқидий мақолалар, Чўлпон ҳақида хотиралар)/ Тўпловчи ва изоҳ муаллифлари Д.Қуронов, З.Эшонова, У.Султонов; Масъул муҳаррирлар О.Шарофиддинов, У.Норматов. — Тошкент: Чўлпон, 1994. — 240 б.
65. Юсупов Ш. Ўзбек маърифатпарварлик адабиёти ва Фурқат. — Тошкент: Ўзбекистон, 1992. — 59 б.

66. Яссавий ким эди. (Мақолалар ва матилардан парчалар). /Тўплаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Дўстқораев. — Тошкент: Халқ мероси, 1994. — 80 б.
67. Яссавий А.Ҳикматлар/ Нашрга тайёрловчи: И.Ҳаққулов. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. 256 б.
68. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, III том. /Коллектив. XV асрдан XVIII асрнинг иккинчи ярмигача — Тошкент: Фан, 1978.-328 б.
69. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, I том.Коллектив. Энг қадимги даврдан XV асрнинг иккинчи ярмигача. — Тошкент: Фан, 1978. — 380 б.
70. Ўзбек адабиёти/ В.Зоҳидов таҳрири остида. —I том. — Тошкент: Ўздавнашр, 1959. — 552 б.
71. Ўзбек совет адабий — танқиди тарихи. III томлик I том/ Иззат Султон таҳрири остида. — Тошкент: Фан, 1987. — 348 б.
72. Ўзбек совет адабий — танқиди тарихи. III томлик II том./ Иззат Султон таҳрири остида — — Тошкент: Фан, 1987. — 332 б.
73. Қаяюмов Л. Сайланма. II том. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. — 432 б.
74. Қосимов Б. Излай — излай топганим... — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. — 272 б.
75. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспирали. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. — 80 б.
76. Қосимов Б. Маслакдошлар. Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. — Тошкент: Шарқ, 1994. — 16 б.
77. Қошғарий М. Туркий сўзлар девони III томлик I том. ("Девони лугатит турк")./ Нашрга тайёрловчи: С.Муталибов.. — Тошкент: Фан, 1960. — 500 б.
78. Қуръони Карим. (Ўзбекча изоҳли таржима). / Таржима ва изоҳларо муаллифи Алоуддин Мансур. — Тошкент: Чўпон, 1992. — 672 б.
79. Қурбонова М. Фитрат — тилшунос. — Тошкент: Университет, 1996. — 32 б.
80. Ғаниев И. Фитратшунослик. — Бухоро: Бухоро, 1995. — 99 б.
81. Ғозиев Э. Психология: (Ёш даврлар психологияси). — Тошкент: Ўқитувчи, 1994. — 22 б.

82. Гойиблар хайлидан ёнган чироқлар/ Муаллиф тузувчи З.Жўраев. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 336 б.
83. Ҳайитметов А. Табарук излар изидан... – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 196 б.
84. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Адабиёт ва санъат, 1991. – 184 б.
85. Хотамов Н., Саримсақов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча – ўзбекча изоҳли лугати, – Тошкент: Ўқитиувчи, 1983. 376 б.
86. Ҳусайний А. Бадаийъ – с – санайиъ: (Друз вази ва бадий воситалар ҳақида)/ Форс тилидан А.Рустамов тарж. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 400 б.

II. Матбуотда чоп этилган илмий-адабий мақолалар.

87. З.Абдурауф Фитратнинг эълон қилинган ва нашрга тайёрланган асарлари рўйхати/ Тузувчи: Ҳ.Болтабоев// Ёшлик. – 1990. – № 4. Б. 38 – 39 б.
88. Авлоний А. Саноеий нафиса// Инқилоб журнали. – 1922. – №1, Б.41.
89. Алиев А. Фитрат ва Умар Ҳайём Нафосат. – 1992. – № 3 – 4. Б.22 – 23.
90. Айний С. Субҳонқулихон манғит амирларидан эмас// Зарафшон газетаси. – 1925. – 1 – янв.
91. Айний С. Тарихий изоҳ. //Маориф ва ўқитғучи журнали. – 1926, – №2, 82 – 83 бетлар.
92. Аҳмад С. Фитрат ва Ясавий //Совет Ўзбекистони санъати. – 1991. – №8. – Б.19 – 20.
93. Бертельс Е.Э. Чигатой адабиёти ва уни ўрганиш масаласи // Аланга журнали. – 1929. – №10. – Б.2 – 4.
94. Болтабоев Ҳ. «Шеър ва шоирлик»// ЎзАС. – 1995. – 16 июн.
95. Болтабоев Ҳ. «Бутун эҳтимолларнинг кучлиси» //ЎзАС. – 1997. – 13 июн.
96. Бойбўлатов Ж. Ўзбек адабиётида Чигатойчилик // Қизил Ўзбекистон. – 1929. – 3 янв.
97. Валихўжаев Б. Айний талқинида Фитрат // ЎзАС. – 1988. – 4 ноябрь.

98. Владимирова Н. «Қиёмат» ни янгича ўқиш тажрибаси //Ўзбек тилива адабиёти. — 1993. — №2. — Б.15 — 17.
99. «В» (Вадуд Маҳмуд) «Чин севиш» постановкаси ҳақида // Қизил байроқ газетаси. — 1921. — 22 сент.
100. Ёқубов А. Профессор билмасдан сўзламаган // ЎЗАС. — 1997. — 30 май.
101. Жадишлик даврига бир қараш // Туркистон газ. — 1923. — 29 авг.
102. Жумаев Н. Турдининг ҳаёти ва ижоди // Маърифат. — 1994. — 12 янв.
103. Жумахўжа Н. Субҳонқулихон шеър ёзганми // Ўзбекистон овози. — 1994. — 1 фев.
104. Имомназаров М. Адиб Аҳмад қачон яшаган? // ЎЗАС. — 1991. — 31 март.
105. «Ишчи» «Ҳинд ихтилолчилари» /Фитрат пьесаси ҳақида //Туркистон. — 1924. — 12 май.
106. Каримов Б.Ингеборг Балдауф айтадики... // ЎЗАС. — 1993. — 2 июл.
107. Каримов Наим. Фитратнинг шайтонга исёни (Фитратнинг «Темур сағанаси» пьесаси ҳақида) //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. — 1994. — 25 март.
108. Мажидий А. Ўзбек шоири Турди //Маориф ва ўқитр. — 1925. — №9 — 10. — Б.56 — 59.
109. Мажидий А.Тарихий — адабий парчалар //Зарафшон газетаси. — 1924. — 27 дек.
110. Маҳмуд В. «Ҳинд ихтилолчилари» //Туркистон газетаси. — 1923. — 17 — 20 — 21 окт.
111. Маҳмуд В. Навоийгача турк адабиёти //Маориф ва ўқитр. — 1926. — №1. — Б. 48 — 50.
112. Маҳмуд В. Алишер Навоий //Ёшлик. — 1991. — №5. — Б.2 — 7.
113. Маҳмудов Қ. Манбаларни қайтадан кўрмоқ керак //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. — 1995. — 28 апр.
114. Мутъий И., Усмонов М. Маҳмуд Қошғарийнинг ватани, ҳаёти ва мазори тўғрисида. /Д.Рўзиева таржимаси //Ўзбек тили ва адабиёти. — 1990. — №3. Б. 51 — 56.
115. Ойбек. «Адабиёт қойдалари». (Фитрат асари ҳақида) //Туркистон. 1924. — 11 март.

116. Олимжон Ҳ. Фитратнинг адабий ижоди тўғрисида //Совет адабиёти журнали. — 1936. — № 4—5. — Б.7.
117. Пестовский Б.О. Ўзбек театри тарихи //Инқилоб журнали. — 1922. — №3. Б. 36—42; — №4. — Б. 27—29.
118. Ризаев Ш. Жадиличликка оид икки ҳужжат //ЎТА. — 1990. — №4. — Б. 29—35.
119. Саъдий А. Чигатой ва ўзбек адабиёти ҳам шоирлари //Инқилоб. — 1922. — №7—8; — Б. 53—55; — №9—10. — Б. 174—183.
120. Саъдий А. Октябрь ўзгариши ва ўзбек адабиёти //Туркистон. — 1921. — 7 нояб.
121. Санъат тўғрисида бир неча сўз /Мутаржим: Р.М. //Маориф ва ўқитғучи. — 1926. — №5. — Б. 39—42.
122. Саъдий А. Гўзал санъат дунёсида //Инқилоб. — 1922. — №2. — Б. 39—41.
123. Саъдий А. Яссавий ким эди? //Инқилоб 1922. — №5. — Б. 41—42.
124. Саъдий А. Имом Ғаззолий //Инқилоб. — 1922. — №6. — Б. 25—29.
125. Саъдий А. Ўзбек ёш шоирлари /Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Б. Каримов //Ватан. — 1996. — 5 дек.
126. Саъдий А. Ўзбек ёш шоирлари /Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Б. Каримов //Ватан. — 1997. — 20фев.
127. Толстой Л.Н. Иқронома // Тафаккур. — 1997. — №1. — Б. 94—95.
128. Умаров Э. Тили ҳам қадимий //ЎзАС. — 1995. — 28 апр.
129. Фитрат афандининг янги асарлари //Туркистон. — 1923. — 14нояб.
130. Шарофиддинов Озод, Абдурауф Фитрат //Ёшлик. — 1990. — №5. — Б. 63—67.
131. Энкаус Э.К. Яширин жамиятлар даври //ЎТА. — 1994. — №1—2. — Б. 60—65.
132. Қосимов Б. Фитрат //Совет Ўзбекистони санъати. — 1991. — №22. — Б. 10—14.
133. Қосимов Б. Шайхул машойих //ЎзАС. — 1993. — 5март.
134. Ҳаққулов И. Аҳмад Югнакий Имоми Аъзамга шогирд бўлганми? //ЎзАС. — 1997. — 17 янв.

135. Ҳошим О. Пролетариат ва Чигатой адабиёти тўғрисида //Маориф ва ўқитғучи. — 1925. — №3. — Б. 55 — 62.

136. Ҳошимов О. Адабий мерос ва Чигатой адабиёти //Қизил Ўзбекистон. — 1929. — 16 — 17 июл.

III. Фитратнинг илмий-адабий асарлари.

137. Фитрат А. Ўқу (ўқи). Биринчи бўлак. Ибтидоий мактабларнинг сўнг синфлари учун. — Боку: Орджуевлар матбааси. — 1917. — 62 б. Ўқу /Наширга тайёрловчи: У.Жўрақулов //Ватан. — 1996. — 19 — 20 сон.

138. Фитрат А. Шеър ва шоирлиқ //Иштирокиюн. — 1919. — 24 июл.

139. Фитрат А. Бедил (Бир мажлисда). — М.: Миллат ишлари комиссарлиги қошидаги марказий шарқ нашриёти. — 1923. — 19 б.

140. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳавасмандлари учун қўлланма. — Т.: Ўздавнашр. — 1926. — 112 б.

141. Фитрат А. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Наҳв. Иккинчи китоб. — Т.: Ўздавнашр. — 1925. — 60 б.

142. Фитрат А. Қутадғу билик //Маориф ва ўқитғучи. — 1925. — №2. — Б. 68 — 73.

143. Фитрат А. Муқаддиматул адаб //Маориф ва ўқитғучи. — 1926. — №2. — Б. 82 — 83.

144. Фитрат А. Санъатнинг маншаи //Маориф ва ўқитғучи. — 1927. — №5. — Б. 37 — 40.

145. Фитрат А. Навоийнинг форсий шоирлиғи ҳам унинг форсий девони тўғрисида //Маориф ва ўқитғучи. — 1927. — №12. — Б. 38 — 41.

146. Фитрат А. Аҳмад Яссавий //Маориф ва ўқитғучи. — 1927. — №6. — Б. 29 — 35, №7 — 8. — Б. 39 — 44.

147. Фитрат А. Энг эски турк адабиёти намуналари. — С — Т.: Ўздавнашр. — 1927. — 126 б.

148. Фитрат А. Ўзбек адабиёти намуналари. I жид. — С.: Ўзнашр. — 1928. — 320 б.

149. Фитрат А. Айбатул ҳақойиқ //Маориф ва ўқитғучи. — 1928. — №10. — Б. 41 — 46.

150. Фитрат А. Ўзбек шоири Турди //Маориф ва ўқитгучи. — 1928. — №12. — Б. 44 — 48.
151. Фитрат А. Форс шоири Умар Хайём. — С.: — Т.: Ўзнашр, 1929. — 87б.
152. Фитрат А. XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш //Аланга журн. — 1929. — № 8 — 9. — Б.6 — 8.
153. Фитрат А. Муҳаммад Солиҳ //Аланга. — 1929. — №10. Б. 9 — 12.
154. Фитрат А. «Фарход ва Ширин» достони тўғрисида //Аланга. — 1930. — №1 — 2. — Б.
155. Фитрат А. Машраб //Илмий фикр. — 1930. — №1. С. 40 — 57. Қайта нашр. Машраб (Нашрга тайёрловчи Б.Дўстқориев) //Ёш ленинчи. — 1991. — 29 июнь: 2 — 3 июль.
156. Фитрат А. Аруз ҳақида. (Лотин ёзувида) /О.Ҳошим таҳрири остида. — Т.: ЎзССР Фанлар комитети, 1936. — 76 б.
157. Фитрат А. Тилимиз //Ёшлик. — 1990. — №5 — Б. 65 — 67.
158. Фитрат А. Ҳинд сайёҳининг қиссаси: Муқаддима. Уламо. Умаро. Фуқаро. Ҳикоят //Шарқ юлдузи. — 1991, — №8. — Б. 7 — 36.
159. Фитрат А. Мухтасар ислом тарихи /Форисчадан М.Нодир ва Ҳамидулла Андижонлик таржима қилганлар //Сирли олам. — 1992, — № 3 — 4 — 5 — 6. — Б. 7 — 11; №5 — 6. — Б. 15 — 19.
160. Фитрат А. Чин севиш. Шеърлар, драмалар, мақолалар. /Тўплаб нашрга тайёрловчи: Н.Каримов, Э.Каримов, Ш.Турдиев. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1996. — 256 б.
161. Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ҳас унинг тарихи /Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Б.олтабоев //ЎзА.С. — 1991, 22 март.
162. Фитрат А. Ҳиндистонда бир Фаранги ила бухороли Мударриснинг жаҳид мактаблари хусусида қилгон мунозараси. /Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Ҳ.Болтабоев //Шарқ юлдузи, 1997. — №1. — Б. 117 — 165.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ ..... 3—5=бет

I БОБ. ЯНГИ АДАБИЙ ЭСТЕТИКАНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ФИТРАТ

- 1—фасл. Илмий—адабий муҳит ва ижодий индивидуаллик. .... 6—13—бетлар.
- 2—фасл. Фитрат адабий—эстетик қарашларни шакллантирган асослар ..... 14—23=бетлар.
- 3—фасл. Аср бошидаги эстетик тафаккур ва Фитратнинг адабий—назарий қарашлари ..... 23—45=бетлар.

II БОБ. ФИТРАТ — ПРОФЕССИОНАЛ ТАДҚИҚОТЧИ

- 1—фасл. Ўзбек адабиёти тарихи фани методологик асосларнинг ишлаб чиқилиши ..... 46—53=бетлар.
- 2—фасл. Фитратнинг таржимаи ҳол устида ишлаш услуби..... 53—68=бетлар.
- 3—фасл. Фитрат — тасаввуфшунос ..... 69—83=бетлар.
- 4—фасл. Далиллаш санъати ..... 83—90=бетлар.

ХУЛОСА ..... 91—94=бетлар.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ ...95—106—бетлар.

Босишга рухсат этилди 1.07.2004. Ҳажми 7,75 босма табақ.
Бичими 60×84 1/16. Адади 100 нусха. Буюртма 289.
М.Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.